

11. 211

ՊՐ. ԿԵ. Ա. ԳԱՊԱՐԵԱՆ

ՊԱՏՄԱ - ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Գ.Ա.ՀԻՐԷ

ՏՊԱՐԱՆ «ՅՈՒՍՍԱԲԵՐ»

1929

3

Գ-31

3
4-31

09 DEC 2009

24 SEP 2006

493

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ (ՅՈՒՍԱՔԵՐ)

ԴՈԿՏ. ՓԻ. Ա. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

ՊԱՏՄԱ - ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐ

933

ԴԱՀԻՐԷ
ՏՊԱՐԱՆ «ՅՈՒՍԱՔԵՐ»
1929

14 MAR 2013

11. 210

933-972

ԹՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. Ազգութեան եռփունն ու գաղափարը - 5.
2. Պատմական գործոցները ազգային գիտակցութեան ստեղծման մեջ - 39.
3. Հասարակագիտութեան (սոցիալոգիայի) առարկան - 65.
4. Պատմագիտութեան առարկան - 87.
5. Անձնաւորութեան դերը պատմութեան մեջ - 106.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏՄԱՆԱԳՐԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

893- 2002

ԱՉԳՈՒԹԵԱՆ ԷՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

Ա՛մա՛ն Գիխտէն իւր *“Reden an die deutsche Nation,”* գրքում նկատում է, որ իւրաքանչիւր ազնուամիտ անձնաւորութիւն ձրգտում է այս աշխարհում աւելին լինել քան ժամանակային անցողակի մի կրեւոյթ: Նա ցանկանում է մի նոր և երբեք չեղած բան ձգել ժամանակի մէջ, որ նրա մէջ մեայ և երբեք չցամաքող աղբիւր լինի նոր սահղծագործութեանց: Այգգլխի մի անձն ցանկանում է այս երկրում իրեն շնորհուած տեղի ու կարճ ժամանակի համար վարձատրել մի յաւիտեան տեսող բանով, այնպէս որ նա իւր գիտակցութեան և հաւատի մէջ յուշարձան թողնէ, թէ Նա ևս այնտեղ է եղել: Սակայն ի՛նչն է երաշխաւորում, որ այգղխի մի անհատի գործը յաւիտեան կը լինի: Գիխտէն ասում է, որ այդ երաշխիքը կարող է ապ միայն իրերի մի այնպիսի կարգ (*Ordnung*), որը նա յաւիտենական է համարում և որը կարող է յաւիտենականը իւր մէջ ընդունել: Սակայն ճայգլխի մի կարգ է, անչուշտ ոչ մի գաղափարով չըմբռնուող, բայց և այնպէս իրապէս գոյութիւն ունեցող ուրոյն հոգեկան բնոյթ մարդկային օրչապատի (ընդգծ. իմս է), որից նա ինքը իւր բոլոր մտածողութեամբ և գործով առաջացել է՝ *): դա այն ժողովուրդն է (*Volk*— ժողովուրդ բառը Գիխտէի,

*) *Johann Gofflieb Fichtes, Reden an die deutsche Nation.* Կր. 102—103, *Friebürg an B. und Tübingen* 1881.

ինչպէս նաեւ շատ այլ գերմանական մտածողների մօտ հաւասար է nation — ազգ — բառին), որից նա ծագել է և որի մէջ նա կազմակերպուել է: Սակայն պիտի աւելացնել, որ վերոյիշեալ կառուով ներշնչուած մի անձնաւորութիւն, ըստ Ֆիխտէի, միայն «իւր ազգի հոգեկան բնական օրէնքի լոկ արդիւնքը» չէ, այլ նա կուտարական բարիքների բազմացնողն է, որի ստեղծագործական ազդիւրը թէպէտև անմիջապէս բխում է սկզբնական և աստուածային կեանքից 1): բայց և այնպէս այդ նոր բազմացնող բարիքը, որն ուրեմն նոր տարրեր է մտցնում կեանքի մէջ և սա ձեռագցնում, մի սեռացնելի երեւոյթ դառնալու համար հեկն իւր առաջին ձեւակերպութիւն ընդունելու ժամանակ այն ուրոյն հոգեկան բնական օրէնքից է յարմարուում եւ նրա համաձայն մի զգացական արտայայտութիւն ընդունում (J. G. Fichte. *ibid.* ևր. 103, ընդգծ. իմս է): Այս տեսակէտից դիտած Ֆիխտէն ընդունում է, որ իւրաքանչիւր ազգ իւր զգարգացման ուրոյն օրէնք»ի ազդեցութեան տակ է զանուում և հէնց այդ ուրոյն օրէնքն է, որ սուեւալ բազմութեան մի բնական և միմիայն հետ շողկապուած ամբողջութիւն է գարձնում, որով և բնորոշում է մի ժողովրդի ազգային նկարագիրը: «Հոգեկան աշխարհի բարձրագոյն օրէնքը» միայն այն ժամանակ կարող են իրականացնել վերոյիշեալ ազգային նկարագրով օժտուած ժողովուրդները: եթէ նոցանից իւրաքանչիւրը ինքն իրեն թողած, իւր առանձնակի ուրոյնութեան համաձայն կը զարգանայ եւ կը ձեւակերպուի 2)

1) Այստեղ պիտի ի նկատի ունենալ, որ Ֆիխտէի, ինչպէս նաեւ նրա ազդեցութեամբ կազմակերպուած Ռանքէի աշխարհայեացքով, իւրաքանչիւր ստեղծագործական կորովի վերջնական ազդիւրը իրական աշխարհի պարագաների մէջ չէ զանուում, այլ նա անմիջական յարաբերութեան մէջ է հէնց ստեղծագործութեան ամայնապարփակ ոյժի հետ:

2) Ազգի իւրաքանչիւր անհատը եւս, ըստ այս տեսակէտի, պիտի զարգանայ ու ձեւակերպի համաձայն ոչ միայն այդ բոլոր անհատներին ընդհանուր ազգային նկարագրի, այլև իւր առանձնակի ուրոյնութեան:

(*ibid.* ևր. 176, ընդգծումն իմս է): Այսպիսի ազգային նկարագրով օժտուած ժողովուրդը, որն իրաւունք ունի անկախօրէն իւր գործերը հոգալ և իրեն կառավարել (*ibid.* 164 — 165), հէնց իրեն կերպարանաւորելու համար կազմում է պետութիւնը, որը միայն այն ժամանակ իսկական պետութիւն կը լինի, երբ նա անկախօրէն շարժուել և վճիռներ տալ կարող է (*ibid.* 147):

Եթէ ուշադիր հետեւենք վերոյիշեալ ձեւակերպման, ապա մենք կը նկատենք, որ այստեղ ազգութեան վերաբերեալ խնդրի կենտրոնը հասարակական կեանքի կոնկրետ արտայայտութեան ուրոյն ձեւի մէջն է կայանում: Այստեղ էականն այն է, որ այս ձեւը անպայմանօրէն կապուած է ստեղծագործութեան ակտի հետ և ինչքան վերջինս գոյութիւն ունի, այնքան էլ նա անհրաժեշտօրէն իւր առարկայացման համար պահանջում է որոշ կերպաւորում: Արժէ այստեղ քիչ կանց առնել հասարակական կեանքի այս երկու կողմերի բովանդակութեան ու ձեւի վրայ, խնդիրն աւելի պարզ կացուցանելու համար: Ի՞նչ ենք հասկանում հասարակական կեանք ասելով. հասարակական կեանք ասելով հասկանում ենք մարդկանց մէջ գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների ամբողջութիւն, որն առաջ է զախի մտքերի հոգեկան փոխազդեցութեան հողի վրայ 1):

Անհատների ուղեղների մէջ տեղի են ունենում մի շարք ազդեցութիւններ, որոնք առաջացնում են զգացումներ և գաղափարներ, որոնց բացատրութիւնը չի կարելի որոնել մի անհատի մէջ և ոչ էլ անհատների հասարակ գումարի մէջ, այլ անհատների փոխազդարձ կախման մէջ, այլև փոխազարձ կախման մէջ այն անհատների, որոնք նրանց նախորդել են 2): Այսպիսով ուրեմն հասարակութիւնը

1) Տես՝ «Վ. Որոճիկեի» (Եվրէյսկիյ պրոլետարիատ ի նացիոնալնայ պրոբլեմա»), Ժողովածու, (1905) ևր. 6:

2) Տես՝ Ալ. Ֆրէդ Ֆուլիե, — «Ֆակտորի նացիոնալնայ խարակտերա», Ֆրանս. Թարգմանութ. 1906, ևր. 7, դժբախտաբար ձեռքի տակ չունենալով եւրոպական աղբիւրներից շատերի բնագրերը, ես ստիպուած եմ օգտուել նրանց Թարգմանութիւններից, որոնց ճշգրտութեան համար ընակաօրէն չեմ կարող երաշխաւորել:

մի օրգանիզմ է, այսինքն այնպիսի մի ներդաշնակ կառուցում է, երբ մասը կարող է բացատրուել ամբողջով, ինչպես և ամբողջի բացատրութիւնը զանուամ է մասերի մէջ, Այժմ ո՞րն է այս ձևով հասկացումը հասարակական կեանքի բովանդակութիւնը. հասարակական կեանքի բովանդակութիւնը կազմում է իւրաքանչիւր միասին համերաշխ մարդկային գործունէութիւն, մարդկանց իւրաքանչիւր աշխատակցութիւն, որոշ նպատակի հասնելու համար 3): Բայց ո՞րն է հասարակական կեանքի ձևը. հասարակական կեանքի ձևը կախուած է հէնց այն պայմաններից, որոնք առնասարակ հնարաւոր են գարձնում, որ հասարակութիւն կազմող անձերի մէջ փոխազդեցութիւն տեղի ունենայ: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ գոյութիւն ունենան օրժեկտիւացած նորմեր, որոնք նախապայմանն են իւրաքանչիւր հասարակական երևոյթի, ուրեմն ե՛ւ անհատների հոգեկան փոխազդեցութեան ու աշխատակցութեան: Այս օրժեկտիւացած նորմերի (որոնք կարող են լինել իրաւական, էթիկական և այլն) ամբողջութիւնը անուանում ենք «սոցիալական կեանքի ձև» (տես «Վոզրոժդենիե», եր. 7):

Սոցիալական կեանքը. շնորհիւ վերին աստիճանի բարձր լինելուն, իւր կոնկրէտ արտայայտութիւններում բազմապիսի անհատական և ուրոյն գծեր է ցուցաբերում և անհնար է այդ պատկերացնել անկախ այն յատուկ կոնկրէտ արտայայտութիւններից, որոնց մենք հանդիպում ենք կեանքի մէջ: Վերոյիշեալ նորմաները (էթիկական, իրաւական և այլն) եթէ նրանք իրականութիւն են դառնալու, ապա պիտի անխուստիելիորէն ընդունեն այն իւրայատուկ անհատական ձևը, որը նրանց թելադրում է տուեալ հասարակական միջավայրը: Եւ ինչքան ակտիւ ու սանդաղործող է այս կամ այն հասարակական կեանքի կրող մարդկային խմբակցութիւնը, այնքան էլ նա այդ կեանքի կուլտուրական կառուցումների բովանդակութեան ուրոյն անհատական ձև է տալիս, այսինքն դրանց կոնկրէտ արտայայտութեան մէջ հանդիսաբերում է իւր ամբողջ աճեցալի ու ներկայի առանձնայատուկ կենցաղը: Այսպիսով մենք մտածում ենք ազգային անհատականութեանց էութեան ընտրումն:

3) Տե՛ս «Վոզրոժդենիե», եր. 6:

Ազգութիւններն անշուշտ հասարակական խոշոր օրգանիզմներն են և ուրեմն այն ինչ որ առաջինք առնասարակ հասարակական կեանքի մասին, վերաբերում է նաև ազգութեանց: Հասարակական կեանքի ամբողջ բովանդակութիւնը (իւր անցկայով ու ներկայով) մարմնացած, այսինքն կոնկրէտ իրականութիւն դարձած, իւրայատուկ հոգեկան ձևերի մէջ, կազմում է ազգային կեանքը): Հասկանալի է որ այս ըմբռնումով ինչդրի կենտրոնը ձևին է վերաբերում, որին պիտի ենթարկուի իւրաքանչիւր բովանդակութիւն, եթէ նա ազգային լինելու յաւակնութիւն ունի:

Ազգութիւնն ուրեմն այն հոգեկան ձևն է, որի մէջ լցում է ազգի սոցիալ-պատմական կեանքի ամբողջ բովանդակութիւնը (Տես Բասնեք — նոյն տեղում, եր. 17): Ազգի սոցիալ-պատմական կեանքի ամբողջ բովանդակութիւնը արտայայտուած է կուլտուրայի զանազան կառուցումներում (kulturgebilder): Ընդհանրապէս հաստատուած փաստ է, որ տուեալ էպօխայում կուլտուրայի բոլոր կողմերը մի միութիւն են կազմում, մի ձուլուածք ունեն, այսինքն նրանց հիմնական սկզբունքները մէկ են: Արդ, կուլտուրայի գիտական, գեղարուեստական, տնտեսական, իրաւական և այլն կողմերը որոպէսդի իրենց բովանդակութեամբ հաղորդուեն մարդկանց, պիտի անպայման որոշ ձև ընդունեն, որովհետեւ առնասարակ ոչ մի տեղի բովանդակութիւն չի կարելի փոխանցել միւսին, եթէ նա ձև չունի, ուրեմն կարելի է ասել՝ կուլտուրայի ձևերից դուրս չկայ առնասարակ կուլտուրա 1):

Աշխարհիս երեսին կուլտուրայի ձևերը մեզ տրուած են միայն ալգային ձևերի կերպարանքով, այնպէս որ վերջի ի վերջոյ ազգային ձևն է կուլտուրայի անհրաժեշտ նախադրեալը: Այս կուլտու-

*) Տես այս մասին Մ. Վ. Բասնեք, — «Ո նացիոնալնոյ ի տերրիտորիալնոյ աւտոնոմիի», Կիեւ, 1906, եր. 17, «Սերպ», երկրորդ ժողովածու, եր. 10 և 46, «Վոզրոժդենիե», եր. 9, Մ. Գրուսեվսկի, — «Նացիոնալնի վուպրոս ի աւտոնոմիա», 1907, Պետերբուրգ, եր. 7:

1) Տես «Սոցիալիստ Բէվոլիւցիոնէր», թ. 3, եր. 104—107:

քայի ձեւերի սահղծողն ու կրողը ազգութիւնն է, որը կարելի է ուրեմն անուանել հուլաւարական ընդհանրութեան ձեւ, այսինքն մի ձեւ, որ ընդհանուր է առեւալ ազգը կազմող բոլոր անդամներին (տես «Սոցիալիստական Ինքնակազմութիւն», Թ. 3, էր. 106):

Այժմ հարց է առաջ գալիս, թ'նչով է պայմանաւորուած այդ զանազան ազգային ձեւերի տարբերութիւնը: Զեւի գաղափար անխօս մեծը հասկանում ենք տարբեր որոշ կապակցութիւն, փոխյարաբերութեանց որոշ կոմբինացիա 1): Օրժեկաի բարդացումից բնականորէն բազմապիսի կոմբինացիաներ, այսինքն ձեւեր կարող են առաջ գալ: Յայտնի է, որ սոցիալական կեանքի երեւոյթները համարուում են ամենաբարդ տիպի երեւոյթներ, որոնք ուրեմն ընձեռնուում են բազմապիսի կոմբինացիաների հնարաւորութիւն, կամ ուրիշ խօսքով ասած, ուրոյն կոնկրետ արտայայտութեան հնարաւորութիւն: Արդ, ազգութիւնը պատմա-հասարակական մի երեւոյթ է: Տուեալ ազգի առանձնայատուկ պատմական միջավայրում նրա բոլոր հասարակական պրօբլեմները — շնորհիւ այդ ազգի աւտօնոմ կենցաղի, որ նա որոշ դարերի ընթացքում ունեցել է որոշ տերիտօրիայի վրայ — սառչել են սպեցիֆիկ կոնկրետ արտայայտութիւն, տարբեր միւս ազգութիւնների արտայայտութիւններից: Այս սպեցիֆիկ կոնկրետ արտայայտութիւնը իւր գրոյմն է զբնդ ազգ կազմող անհատների փոխյարաբերութեանց վրայ և այդպիսով երկար դարաշրջանների ընթացքում առաջ է բերել մասնագութեան, կամքի և զգացման որոշ զուեւորումներ, որոնք յատուկ են միայն այս առեւալ ազգի անհատներին *): Ինչքան տուեալ ազգի հոծ մեծամասնութիւնը, զեմոկրատացման, լուսաւորութեան և այլնի շնորհիւ ապագային գործօն մասնակցութիւն է ունենում իւր ազգային զործերի տնօրինման մէջ, ինչքան այդ մասսան ակտիւ է

1) Տես՝ «Վ.Ուրժեկներ», էր. 7:

*) Ի հարկէ անկախ այս զուեւ պատմական իրազարձութիւններից, ազգի սահղծագործութեան վրայ, մեր կարծիքով, ո'չ որակաւ ազգեցութիւն ունի և ազգութեան ֆիզիքական կառուցուածքը, որին մենք յիշատայ կը գտնանք:

զառնում, այնքան էլ նրա հասարակական կեանքը բնականորէն բարդանում է, այնքան էլ աւելի սուր կերպով են հանդէս գալիս այդ մասսայի պատմութիւնից ժառանգած իւրապատուկ կոնկրետ ձեւերը, որոնց մէջ անխուսափելիորէն պիտի մտնեն հասարակական կեանքի բոլոր կողմերը: Այս խնդիրը, որ կապուած է ազգութեան անհատականացման հետ, անհրաժեշտ է աւելի պարզաբանել:

Յայտնի է, որ ինչքան մի անհատ բարդ բովանդակութիւն է ստանում, ինչքան նրա հոգեկան բոլոր կարողութիւնները լիակատար ծաւալուում են, այնքան էլ նրա բոլոր ազբումները գերտ, օրգանական ներդաշնակութեան և միութեան են վերածուում, այնքան էլ նա իւր հոգեկան արտայայտութիւններում անհատական իւրայատուկութեան գրոյմն է գնում: Նոյնը և կապաւում է ազգային օրգանիզմի հետ: Ինչքան կուլտուրան զեմոկրատականում է, այսինքն ազգութեան հոծ մեծամասնութիւնը անմիջական մասնակցութիւն է ունենում կուլտուրական բարիքների վայելման և ստեղծման մէջ, այնքան էլ նա իւր պատուի գրոյթիւնից զուրս գալով, կուլտուրական բոլոր արժեքները, որոնք նա ստեղծուած կամ ուրիշներից վերցրած՝ իւրացնում է, անմիջական յարաբերութեան մէջ է գնում այն բոլոր պատմականորէն ժառանգած որոյն կոնկրետ ձեւերի հետ, որոնց մէջ միայն պարփակուած է իւրաքանչիւր ազգային կեանք: Հասարակական կեանքի խորութեամբ ու բարդացմամբ անհրաժեշտորէն խորանում և անհատականանում են նրա ընդգրկող վերոյիշեալ կոնկրետ ձեւերը: Այստեղ գեր է յաղում եւ՝ անհոգեկան էներգիայի ամձան» կանգամանքը: Այս հարցը բացատրելու համար, թող թոյլ արուի մեզ աստ մի փոքր շեղումն կատարել բուն խնդրից:

Կարլ Կաուցկին կարծում է, որ ազգային ձգտումները պիտի գրասարելու երբ նոր, ժամանակակից յարաբերութիւններից և պայմաններից ծագած» երեւոյթներ և ոչ թէ իրր ճիւն աւանգուութիւնների ծնունդ» ղիւնել *): «Առհասարակ կապիտալը յեղափոխական տնտեսական ոյժ

*) Տես՝ Կ. Կաուցկի, Ազգութիւնների հարցը Ռուսաստանում, թարգմ. Գ. Խաժեկ, 1906, Թիֆլիզ, էրես 4:

եր XIV, XV և XVIրդ դարերում: Նրա հետ միասին հասարակութեան մէջ նոր կեանք մուտք գործեց, երեւան եկան նոր հայեացքներ — ժամանակակից ազգայնութիւնը ծնեց» 1): Ժամանակակից ազգայնութիւնը, ըստ այս հայեացքի, է ապրանքների կապիտալիստական արդիւնաբերութեան և առևտրի զուակ 2):

Արդ, մի կողմ թողնելով այն խնդիրը, որ նորագոյն ազգայնութիւնը, ինչպէս մեզ թւում է, ոչ թէ ուրոյն ստեղծագործութիւն է անկախ անցեալից, այլ ազգութեան զաղափարի զարգացման մի նոր փուլն է և զգալապէս ազդուած է տնտեսական խոշոր զարգացումից, մասսաների կուլուարականացումից ևայլն, կաուցկու, ինչպէս և առհասարակ մարքոսիստական հետեւողական եզրակացութիւնը ազգութեան վերաբերեալ այն է, որ ընդունելով տրանստեսութիւնը հիմնական նախորդող ֆակտորը պատմութեան, պիտի եզրակացնել, որ «բուրժուազիայի զարգացումը, առևտրի ազատութիւնը, համաշխարհային շուկան կարող են և պիտի ազգային առանձնացումների ոչնչացման տանին»: Ուրեմն, բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում տնտեսական զարգացումը նման աստիճաններ է ունենում, այսինքն միակերպ է դառնում, ապա և տնտեսութեան համապատասխանող գոյութեան պայմաններն ևս պիտի միակերպ դառնան *): Ուրիշ խօսքով, ըստ այս տեսակէտի, «տնտեսութեան մօնիզմը պիտի ստեղծի և ամբողջ կուլտուրայի մօնիզմ» (նոյն տեղում):

Այժմ հարց է առաջ դալիս, ինչպէս է որ հէնց կապիտալիստական զարգացման ամենափարթամ շրջանում, 19րդ դարում, ազգութիւնների արթնացման, անհատականացման զարաշրջանն է սկսւում, երբ իւրաքանչիւր ազգութիւն ձգտում է սոցիալական կեանքի աւսօնօմ ազգային ձևեր ստեղծել պետութեան, լուսուտ.

1) Կ. Կաուցկիյ, — «Նացիոնալնոստ նաչէփօ վրէմէնի», 1905, Պետերբուրգ, Կր. 22:

2) Կ. Կաուցկիյ, *ibid*, Կր. 28 և 30:

*) Տես՝ «Նացիոնալնիյ վոպրոս պէրէզ սուզոմ սոցիալ-դեմոկրատի», 1906, Օտեսա, Կր. 10, թարգմ. դոկտոր Դ. Պասմանիկի:

րութեան և այլն ապարէզներում: Այս փաստը ընդունում է նոյնիսկ — անշուշտ հակառակ իւր վերոյիշեալ պնդումներին — Կ. Կաուցկին, ասելով «ազգային զգացմունքը մի ֆակտոր է գարձել, որը գործում է բուրժուային անկախ, առանց որեէ կապակցութեան երկրի տնտեսական զարգացումից և որոշ պայմաններում նոյնիսկ ի վնաս այս զարգացման» 1): Իւր նոր աշխատութիւններում, օրինակ «Աւստրիոյ ձգնաժամը» գրքում կաուցկին նկատում է, որ կապիտալիզմը տիրել է Աւստրիային, նրա ժողովրդներին քնից արթնացրել և նրանց մէջ առաջ է բերել ազգային միացման պահանջ 2): Աւստրիոյ և Թիրքիոյ վերաբերմամբ կաուցկին նկատում է նաև, որ այդ երկրներին տնտեսական զարգացումը չի նպաստում, որ ազգութիւններն ի մի ձուլուեն և իրենց միջավայրում լուծեն այլ փոքր ազգերը և այսպիսով ստեղծեն ազգութիւն՝ խիստ սահմանափակ շրջանով: Ընդհակառակը, նա աւելի շատ նպաստում է, որ մէկ ազգութիւնը աւելի միւսին խառնուէ և նորից ստեղծէ նոր փոքր ազգութիւններ *): Ի՞նչով բացատրել այս արատուց երեւոյթը, որն ամենեւին չի հաշուում վերեւում յիշած տնտեսութեան մօնիզմից բխած վերնաշէնքի միանմանութեան հետ: Ահա հէնց այստեղ է, որ մեր կարծիքով հանդէս է գալիս վունդի ակնարկած «Նոգեկան էներգիայի աճման» ազդեցութիւնը:

Նախ և առաջ ինչու՞ն է դրա էութիւնը: Ըստ այս տեսութեան, Նոգեկան կեանքի հիմնական դիժը նա է, որ նրա էներգիան աճում է այն իմաստով, որ ստացուած արդիւնքը նպատակադրածից աւելին է, իրականացած նպատակը իւր մէջ աւելին է պարունակում քան ենթադրուած մօտիւր 3): Հասարակութեան ղեկավար անձինք

1) Կ. Կաուցկիյ, — «Նացիոնալնոստ նաչէփօ վրէմէնի», Կր. 37:

2) Կ. Կաուցկիյ, — «Կրիզիս Աւստրիի» («Նագիկ ի նացիա»), թարգմ. Ֆ. Ս. Բոբովի, 1905, Կիեւ, Կր. 12):

*) Կ. Կաուցկիյ, — «Կրիզիս Աւստրիի», Կր. 14:

3) Տես՝ Պ. Բարս, — «Ճիլոսոֆիա պէտորիի կակ սոցիալոգիա», թարգմ. Մ. Ս. Մազէլի, Կր. 100 — 101: •

հանրազուտ նպատակների համար որոշ պահանջներ ունեն իրենց հպատակ անձերից, սրանց որոշ գործունեություն են ստիպում և ընտելացնում վերոյիշեալ նպատակների համար: Թէպէտ սկզբում դա ստիպողական բնոյթ է կրում, այսինքն անհատին ենթարկում է հասարակութեան, սակայն ժամանակի ընթացքում այդ ստիպողական բնոյթը անհատանում է և հասարակութեան օգտին ուղղուած իւրաքանչիւր գործունեութիւն իւրաքանչիւր անձի ընդունում է կամուօր բնոյթ, այլևս կարիք չզգալով ստիպման: Իւրաքանչիւր անձն ապրում է միաժամանակ եւ հասարակութեան կեանքով: «Հասարակութիւնը այսպիսով զարգացնում է իւր կեանքը: Ոչ միայն անհատն է ապրում հասարակութեան մէջ, այլև հասարակութիւնը անհատի մէջ» (2): Այսպիսով ուրեմն հասարակութիւն կազմող մասերի մէջ աւելի ամուր կապ է ստեղծում և ամբողջ (հասարակութիւնը) աւելի սերտ միութիւն է ներկայացնում:

Հոգեկան էներգիայի այդ աճումը կիրարկելի է ոչ միայն անհատի և հասարակութեան յարաբերութեանց վերաբերմամբ, այլև ամբողջ հասարակութիւնը բնորոշող իր էական կեանքի համար (3): Այն ինչ որ մի որեէ կարիքից է առաջ գալիս, աստիճանաբար դառնում է սովորութիւն և այս սովորութիւնը ջանում է կայուն մնալ, յարատեւում է նոյնիսկ հակառակ իրեն ծնող աղբիւրի անհետացման:

«Այսպիսով, ասում է Բարտը, ազգի ընդհանուր հոգին աւելի կարտանում է, քան սա հնարաւոր է միջավայրի անմիջական գրողներին ազգեցութեան տակ: Անմիջական պայմաններին միանում են պայմաններ, որոնք պատմութեան չնորհիւ են ձեռք բերուած» (ibid, եր. 317): Եւ Բարտը բերում է իրրեւ օրինակ պետութիւնը, որը սկզբում հիմնում է կեանքի և նրա անտեսական բարիքների պաշտպանութեան համար, բայց միանգամ որ ստեղծուեց պետութիւնը, նա ինքնուրոյն նշանակութիւն է ձեռք բերում և ձգտում է ինքնուպահպանման: «Պետութիւնն այս պատճառով անկախ նշանակութիւն է ստանում, անկախ անտեսութիւններից, որին

2) Տե՛ս՝ Պ. Բարտ, *ibid*, եր. 101:

3) Տե՛ս՝ Պ. Բարտ, *ibid*, եր. 317:

նա պարտական է իւր ծագմամբ, եւ յաճախ հակառակ անտեսական շահերին: Այնպէս ինչպէս հաւանորէն ձեռք կը բերէին տնտեսական օգուտներ, եթէ հպատակուեցին պարսից արքային: Եզրայտացիք, որ հպատակուեցին պարսից մօնարխիային, իսկոյն կենդանի առեւտուր ունեցան և միայն այդ ժամանակից սկսած ստիպուած եզան գրամ կտրել: Այսպէս կը զարգանար եւ այժմեայ առեւտուրը: Սակայն քաղաքական նկատումներով, երկրի անկախութեան պահպանման համար, յոյները ընդգրկմադրութիւն ցոյց տուին պարսից առաջարկներին և բարբարոսների արշաւանքին» (ibid, եր. 317): Ուրեմն սոցիալական կարիքներից առաջանում են հասարակութիւններ, որոնք այնուհետեւ անկախ իրենց նպատակներից, ինքնանկախ նշանակութիւն են ստանում:

Մեզ թւում է, որ ազգութիւնն եւս իրրեւ պատմահասարակական մի երեւոյթ, ունենալով դարերի ընթացքում աւսօնօմ կեանք, այսինքն աւսօնօմ կերպով կարգադրելով իւր բոլոր սոցիալական պրօբլեմները, ձեռք է բերել սոցիալական կեանքի իւրայատուկ ձեւեր (1) և էէնց սոցիալական կեանքի այդ իւրայատուկ ձեւերի զարգացման արդիւնքն է ազգային նկարագիրը, որը ժամանակի ընթացքում բարդանալով, անհատականանալով, զօրեղանալով հանդէս է գալիս տուեալ չըջանի անտեսութեան վերաբերմամբ որպէս մի ոյթ, որը ձգտում է անկախ լինել անտեսական պայմաններից և յաճախ սրանց հակառակ է գործում (2): Ուրիչ խօսքով, վերոյիշեալ

1) Տե՛ս՝ Բասնէր, Մ. Վ., — «Օ նացիոնալիզմի տերիտորալ տնտեսութիւն», եր. 17: Տե՛ս՝ «Վեդրոսդեմիք», եր. 9:

2) Ահա թէ ի՞նչ է ասում իհրելն այս առթիւ Ետուպարտի սոցիալիստական կոնկրէտում. «Իւրաքանչիւր ժողովուրդ, որ օտարի տիրապետութեան տակ տառապում է, նոյնիսկ երբ նա (այսինքն այդ օտարի տիրապետութիւնը—Ա. Գ.) բարեկեցութիւն է ընձեռնում, իւր ամբողջ մասնայով կուռի է ելնում ազատութեան համար և յետին կողմն է մղում միւս այլ նպատակները» (տե՛ս «Սեքսոս», սրբնիկ վարոյ, եր. 247):

Մեզ հայերիս համար վերին աստիճանի ուսանելի էր այն ազա-

հոգեկան էներգիայի անմահ համաձայն, ազգային նկարագիրը իրեն կուլտուրական ընդհանրություն ուրոյն ձեւ, ինքնուրոյն արժէք է ստանում իւր շրջապատի վերաբերմամբ: Այդ ուրոյն ձեւերի պահ-

ամարտը, որը մղում էր երկու տարուայ ընթացքում հայկական հանրապետութեան սահմաններում: Հակառակ բոլոր աննպաստ պայմանների, հակառակ այն ահռելի տնտեսական և քաղաքական կացութեան, հայութեան լուազայն զաւակները, ներշնչուած պատմականօրէն ստեղծուած ազգային արժէքների խորը գիտակցութեամբ, կերտում էին հայկական ազգային պետութիւնը: որը սակայն անհրեւակայելի զտարբերութիւններ էր պահանջում: Բոլոր տիպի դասակարգային բացատրութիւններն այս խնդրում օրեէ առօրջ և աննախապաշարուած մտքի արդիւնք չեն: Միմիայն բոլոր փոքրիկ և ինքնագիտակցութեան հասած ազգերին յատուկ ազգային կամքի արտայայտութեամբ պիտի բացատրել այդ երկու տարուայ ստեղծագործական կեանքը, որի էութիւնն այն էր, որ հայութիւնը չանում էր իւր ուրոյն ազգային ձեւերը մշակել: Այս աւտոնոմ ազգային ձեւերի մէջն է, որ իւրաքանչիւր ազգութիւն կարող է առանց մնացորդի իւր բոլոր ստեղծագործական կարողութիւնները հանդիսաբերել, առանց կարիք զգալու օրեէ այլ ազգութեան յարմարուելու: Իւրաքանչիւր ազգի յատուկ է, ասում է Բաղինը, ընական ձգտումն ստեղծել իւր համար այնպիսի պայմաններ քաղաքական կեանքի, որոնք նրան թոյլ տային աւտոնոմ կերպով վճռել իւր համար բոլոր սոցիալական պրօբլեմները՝ ե՛ւ պետական.իրաւական, ե՛ւ սոցիալատնտեսական, ե՛ւ կուլտուր.լուսաւորչական (տես «Վոլգ-րոժդեներ», հր. 56). իսկ կասկած չկայ, որ անկախ պետական կազմն է այն պետական մարմինը, որը լիակատար հնարաւորութիւն է ընձեռնում այդ պրօբլեմների լուազայն լուծման համար: Ահա թէ ինչո՞ւ է էդ. Մայերն ասում, թէ «քաղաքական միութիւնն ու անկախութիւնը ազգութեան բարձրագոյն գործունէութիւնն է և ներկայումս ընդհանրապէս ըզձայնած նպատակ» (տես Ed. Mayer, Kleine Schriften zur Gesihichtstheorie und zur Witschoftlirchen und politische Geschichte des Altertums. zalle, 1910, հր. 40.

893-2002

պանման համար մարդկային խմբակցութիւնները ամեն տիպի զբոկանքներ ու զոհողութիւններ են կրում, յաճախ իրենց ամենակենսական շահերը վտանգում:

Յատկապէս 19րդ դարում, շնորհիւ կուլտուրայի գեթոհրատացման, ազգութեան հոծ մասսաները մասնակից դառնալով այդ ուրոյն կուլտուրական կառուցուածքներին, աւելի եւս ջերմ ջատագովներ են հանդէս դալիս իրենց արժէքների պահպանման համար: Մեղ թւում է, այս կերպ միայն կարելի է բացատրել կաուցիու վերայիչեալ կարծիքը, որ ազգային զգացմունքը մի ֆակտոր է դարձել, որ գործում է բոլորովին անկախ և որոշ պայմաններում իսկ ի վնաս տնտեսական զարգացման: կաուցիու այս արտայայտութիւնը, ինչպէս նաեւ մանր աղբերի — հակառակ տնտեսական զարգացման — արթնացման ու միութեան ձգտելու փաստի արձանագրումը անշուշտ իւր արձագանգն է գտնում նրա պատմական երևոյթների նոր ըմբռնման մէջ:

Հարցն այժմ նրանումն է, թէ ինչպէս պիտի համաձայնութեան բերուի ազգային ֆակտորի այս դերը մարքսիստական պատմաաշխարհայեացքի հետ, ըստ որի ռամեն ինչ պատմութեան մէջ կատարում է վերջին հաշուով համապատասխան այն բանի, թէ ի՞նչպէս և ի՞նչ է արտադրում և ի՞նչպիսի արգասիքներ փոխանակում են միմեանց հետ» (տես «Աեւրպ», սրբորիկ վտորոյ, Փիտլովսկու յօդուածը՝ Տնտեսական մատերիալիզմ և Ազգային հարցը, հր. 80): Ուրեմն, ըստ այս տեսութեան, ազգային հակադրութիւնները, ազգութեանց պայքարները, վերջ ի վերջոյ արդիւնաբերութեան և փոխանակութեան եղանակից են կախուած, որոնք իրենց ներքին կախուած են անմիջապէս արդիւնաբերական ուժերից, այն է՝ տեխնիկայի աստիճանից ու տեսակից: Արդիւնաբերական ուժերը ստեղծում են աշխատանքի հասարակական յարաբերութիւններ, բաժանում են հասարակութիւնը դասակարգերի, սրանից էլ առաջ է գալիս դասակարգային պայքար և զրա վրայ հիմնուած խռօջօրդական վերնաշէնք^{*)}: Այս կաուցուածքում, ինչպէս պարզ նկատելի է, ոչ մի ուրոյն տեղ չէ յատկացուած ազգային ֆակտորին հասարակական

*) Տես՝ այս բոլորի մասին Փիտլովսկի, *ibid.* հր. 80:

չարժույթների մէջ, այլ արտադրողական ուժերն են, որ որոշում են հասարակական յարաբերութիւններն ու պայքարները: Բայց անկառօց կին, համապատասխան իւր հասարակական կեանքում ազգային ֆակտորի մասին ունեցած նոր կարծիքին, որին մենք վերհաւում իրազեկ եղանք, և որով մատնանշուած է, որ հակառակ կապիտալիզմին, ազգութիւններն աւելի շնչաւոր են հանդէս գալիս, նկատուած է. Ընդ հասարակական գրութիւնը կախուած է ո՛չ թէ բարոյական իգէլայի եղանակից, այլ տնտեսական պայմանների տուեալներէր, տեխնիկայից, բնական միջավայրից. գոյութիւն ունեցող հասարակութեան հարեւաններէ եւ նախահայերի յատկութիւններէ» (տես ժիթովսկիյ, *ibid.* եր. 82, ընդգծումը մերն է): Ուրեմն ըստ այս նոր տեսութեան, հասարակական երեւոյթների, ուրեմն և ազգային շարժումների բացատրութեան ժամանակ պիտի ի նկատի աւանանք ոչ միայն աշխարհագրական միջավայրն ու տեխնիկան, այլև ազգութեանց, իբրև ուրոյն տարրերի, նրանց միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեանց ինքիբը: Այստեղ ուրեմն մարդկութիւնը դիտուած է ո՛չ լոկ իբրև զսակարգից բաղկացած մի ամբողջութիւն, այլ ուրոյն ազգային միութիւններից, որոնք իբրև «ազգային» հասարակական կառուցուածքին և շարժումներին որոշ գունաւորում են տալիս: Այսպիսով կարելի է ասել մարքսիզմին չի յաջողում ազգային շարժումների ազգային տարրը տնտեսական տարրի վերածել, որովհետև ազգային տարրն այն փաստից է առաջ գալիս, որ մարդկութիւնը բաժանուած է ազգերի, մինչդեռ ազգային շարժումների տնտեսական տարրը մեծ մասամբ այն հանգամանքի նետեանք է, որ մարդկութիւնը իւր ներկայ կացութեամբ զսակարգերի է բաժանուած: (Տես Սերայ, «Երոսնիկ վտորոյ, եր. 63»): *

Ուրեմն ազգային տարրը տնտեսականի մէջ չի լուծուած և այս նկատումով Զոմբարտը սկսում է իւր «Սոցիալիզմ և սոցիալական

*) Պրոֆէսոր Մասարիկն ասում է, որ մարդկութիւնը բաղկացած է ո՛չ թէ արուեստական օրգանիզմներից (պետութիւնից և այլն), այլ բնական, ազգային օրգանիզմներից: Իւրաքանչիւր ազգ է բնական անդամը մարդկութեան, որպէս ամբողջի (տես Պրոֆ. Մասարիկ, «Լացիոնալիզմ ի ինտերնացիոնալիզմ սոցիալ-դեմոկրատի», եր. 18):

չարժումը XIXրդ դարում» աշխատութիւնը նետեալ խօսքերով: «Ենթադրուածն իստական մանիֆէստը սկսելով յայտնի բառերով — «միջին աշխարհային շարժումն ունեցող բոլոր հասարակութիւնների պատմութիւնը զսակարգային կուռի պատմութիւն է» — կարլ Մարքսն, ըստ իս սրանով յայտնել է XIXրդ դարու ամենամեծ ճշմարտութիւններից մէկը. բայց նա չէ ասել ամբողջ ճշմարտութիւնը: Ընդարիս չէ, որ հասարակութեան ամբողջ պատմութիւնը սպառուած է բացառապէս զսակարգերի կուռի: Եթէ մենք ցանկանում ենք տնտեսական և համաշխարհային պատմութիւնը մի ֆորմուլայի վերածել, ապա կարծում եմ, որ մենք պիտի ասենք, որ գոյութիւն ունին կոլեակի հակասութիւններ, որոնց շուրջը դառնում է ամբողջ պատմութիւնը սոցիալական և ազգային հակասութիւններ (անտագոնիզմներ): 1)

Ազգութեան իբրև ուրոյն գործոնի ճանաչումը պատմահասարակական կեանքում իւր տրամաբանական նետեանքն է ունենում այն տեսութիւնը, որն ընդունում է պետութեան բաղադրիչ տարրը ոչ թէ անհատը, այլ «հասարակական կոլլեկտիւ» 2): Առաջին ուղղութեան ներկայացուցիչները հակադրում են անհատը պետութեան: Ուրեմն, ըստ այս տեսակէտի, «պետական իշխանութիւնը սահմանափակուած է միայն քաղաքացոց հիմնական (սուբեկտիւ) իրաւունքներով» (*ibid.* եր. 132), մինչդեռ միւս կոլլեկտիւիստական տեսակէտով պետական իշխանութիւնը պիտի սահմանափակուի կոլլեկտիւների հանրային իրաւունքներով: Անհատն աստ պետական իշխանութեան հակադրուած է ո՛չ թէ անմիջապէս, այլ կոլլեկտիւի միջոցաւ (տես *ibid.* եր. 132): *

1) Տես Վ. Զոմբարտ, — «Սոցիալիզմ ի սոցիալնոէ դիփէնիէ վ. XIX ստուլտիի», պեր. պոզ բեդակցիեյ Վ. Բոգուլաբսկովօ:

2) Տես «Սոցիալիստ Բէվոլիցիոնէր», թ. 3, եր. 132:

*) Այս տեսակէտի վրայ էլ — այսինքն տուեալ պետութեան մէջ

խոչոր գործոն, ապա այս գործոնը մեծ դեր է խաղում ե՛ւ ազգութեանց ծագման (սնդրում *) 1): Այնպիսի գորեղ ոյժի աէր և այնպիսի իւրայատուկ դրոշմ ունեցող ազգութիւններ, ինչպիսիք են անգլիական, իտալական ազգութիւնները, ըստ Ռանքէի, ո՛չ այնքան երկրի և ցեղային ստեղծագործութիւններ են, որքան իրազարձութեանց խոչոր փոփոխութիւնների (տես H. V. Ranke. Velt-

*) Տես Achot Gasparian. der Begriff der Nation in der deutschen Gechrift chrietbung des 19. Yahrhundetz (Beiträge zur Kältär und universalgechichte). Leipzig. 1906. եր. 15—17.

1) «Ազգ» բառով սովորաբար հասկացւում է ե՛ւ կուլտուրական միութիւն, ե՛ւ քաղաքական միութիւն: Թէպէտեւ վերջին դէպքում, այսինքն իբրեւ պետութեան համայն բնակչութիւն, հոմանիչ է մեր ժողովուրդ բառին, սակայն ժողովուրդ բառը գործ է ածւում նաեւ այլ առումներով: օրինակ «das Volk» բառը գերմաներէնում նշանակում է 1) ժողովուրդ որպէս քաղաքան միութիւն, այսինքն մի պետութեան պատկանող բոլոր անձինք, 2) այսպիսի քաղաքական միութեան մասն ըստ անյի, ըստ հասարակական բաժանման և ըստ քաղաքական բաժանման: 3) ժողովուրդ որպէս բնական միութիւն՝ ցեղ: 4) Ազգութիւն՝ կուլտուրական իմաստով վերցրած: Գերմանական զրականութեան մէջ մենք հանդիպում ենք ժողովուրդ բառի այս չորս տիպի գործածութեանց եւս: (Տես J. Neuman. Volk und Nation. եր. 50, 74, 132—133):

Հայոց զրականութեան մէջ այժմ «ազգ» բառը որոշակի նշանակում է կուլտուրական միութիւն, թէպէտեւ հին Հայաստանում դա նոյնանիչ է եղել «տոհմ» և «գարմ» բառերին (տես «Գործ» ամսագիր, 1917, թ. 1), եր. 3: Ժողովուրդ բառը մեզ մօտ վերոյիշեալ առումներից չորսն ունի. 1) իբրեւ մի պետութեան պատկանող ընդհանուր ազգաբնակչութիւն, օրինակ Ռուսիոյ, Աւստրիոյ ժողովուրդ: 2) իբր սոցիալական բաժանում. օր. ժողովրդական երգեր, ժողովրդական էպոս: 3) իբր տեղացիութիւն ցոյց տւող. օր. Ղաթաբաղի, Վանի ժողովուրդ: 4) իբրեւ ազգութիւն (կուլտուրական իմաստով ասած) օր. «Ոտքի ե՛ւ, դու հայ ժողովուրդ»:

Ազգութեան իբրեւ պատմական երեւոյթի վերաբերեալ կարելի է ասել, որ գերմանական պատմագիտութեան ամենախոչոր դէմքերից մէկի՝ Ռանքէի կարծիքը զեւ այժմ էլ գերիշխող նշանակութիւն ունի: Ըստ Ռանքէի, ազգութիւնը պատմութեան արգասիք է, պատմական իրադարձութեանց մէջ տեղի ունեցող իրադարձութեանց արդիւնք: Եւ որովհետեւ Ռանքէի պատմական աշխարհայեացքի համաձայն, պետութիւնը իւր ուժերի ծաւալումով, ուրիշ խօսքով քաղաքական մօմէնտը հանդէս է գալիս իբրեւ պատմական

ազգութիւններն իբրեւ սոցիալական կոլլեկտիւներ դիտւած — հիմնւում է աւստրիական հրապարակագիր R. Springer (Sinoptics)ի ցայտնի թէորիան: Վերաբերեալ ազգութեանց խնդրի լուծման նախկին աւստրո-ուկրական և ասիական այն պետութեանց չրջանակում, որ մի քանի ազգութիւններ միասին խառն ապրում են: Ըստ այս թէորիայի, պիտի կազմակերպել այդպիսի ազգութիւնները որպէս իրաւաբանական անձնաւորութիւններ, որոնք հանրային և քաղաքացիական իրաւունքի սուբժեկտներ են: Այսպէս, կազմակերպուած ազգութիւնը օժտուած է որոշ իրաւունքներով և պատասխանատւութեամբ և իւրաքանչիւր ազգի իւրաքանչիւր անդամը պետութեան որոշ մասերում որոշ չափով օգտւում է իւր ազգութեան աջակցանութիւնից և մասնակցում է նրա տուրքերին ու պարտականութիւններին: Ուրեմն պետական կազմակերպութիւնն աստ հիմնւում է անձնական սկզբունքի (Personalitäts princip) և ո՛չ թէ անբիտորիալ սկզբունքի վրայ: Ազգութիւնն աստ կազմակերպում է որպէս անհատների միութիւն (տես Սիմոնսիլուս (Ռ. Շպրինգէր) Գոտուգարստփօ ի նացիա, թարգմ. գերմ. ից, Պ. Ա. Գուրեվիչ, 1906 եր. 58 և 59. Համեմատել Վազրոժդեմիկ, եր. 53 59:

geschichte 1. teil. եր. IX)։ Իբր այդպիսի պատմական իրադարձու-
նությունց օրինակ կարող ենք մենք գերմանացոց ներխուժումը
հռովմէական կայսրութեան մէջ յիշատակել, որով թէպէտև հռովմ.
կայսրութիւնը արեւմուտքում խորտակուեց, բայց շրջանները այդ
տիրապետողների հետ միացան և այդ հանգամանքից նոր ազգեր ա-
ռաջ եկան (տես Ranke. Veltgeschichte. 9. teil. II. abt. եր. 46)։

Յատկապէս Գերմանիոյ համար Ռանքէն նկատում է, որ նախ-
քան կարլոս Մեծը դա իսկապէս գոյութիւն չունէր (կարլոս Մեծի
միջոցաւ միայն Գրոգ դարում զգերմանացի» ընդհանուր կոչումը ըն-
դունելութիւն ստացաւ), որովհետև մինչև այդ հին ցեղերն իրենց
ամենեւին միմեանց պատկանեալ չէին նկատել։ Միմիայն նրանով,
որ կարլոս Մեծը նրանց բոլորին իւր զայիստնի տակ միացրեց, նը-
րանք սովորեցին իրենց իբրև միութիւն ճանաչել^{*)}։ Անգլիական
և ֆրանսական ազգութիւնները պետական ուրոյն միութիւնների
մէջ են իբրև ազգութիւն աճել, զարգացել և այդ երկրներում ազ-
գութեան և պետական կազմի կատարելագործումը համընթաց է զը-
նացել 1)։

Հայոց պատմութեան մէջ եւս քաղաքական բոլոր դէմքերի
վճռական ազդեցութիւնը ազգային միութեան տեսակէտից յաճախ
չենտուած է։ այսպէս Գարազաշեանը իւր քննական հայոց պատմու-
թեան մէջ հետեւեալ ձեւով է գնահատում Տիգրան Մեծի արժէքը
հայ ազգի համար. «Յիրաւի է կոչել մեծին Տիգրանայ ժամանակն,
աննման փառաւորութեան հետ, թէպէտ կարճ հայ ազգի մը անձ-
նաւորութեան ժամանակ, այնպէս որ ըստ մեզ, ի Տիգրանայ և այսր
պալտ է խնդրել հայ ազգ. ի Տիգրանայ և անյւր հայը սաղմն է ան-
կերպարան. առ Տիգրանաւ կը ծնանի, կը հասնի ի չափ, կը ծերանայ
միանգամայն» 2)։

^{*)} Veltgeschichte. 9. teil. II. abt. եր. 68, տես նաև S. Verke.
1. Bd. եր. 9։

1) Տես՝ O. Gintze. Hietoriche und politische aufsatze. 4. Bd.
եր. 11 և 177։

2) Ա. Մ. Գարազաշեան, — «Քննական պատմութիւն հայոց»,
1895, Թիֆլիզ, մասն Բ. եր. 129։

կարելի է ասել, որ ներկայումս գրեթէ բոլոր գերմանական
պատմաբանները որդեգրել են քաղաքական մոմէնտի և իրադար-
նությունց այն խոչոր նշանակութիւնը, որ Ռանքէն տալիս է ազ-
գութեանց ծագման խնդրում։ Յատկապէս էդ. Մայերի մօտ դա-
հանդէս է գալիս չիշատակել կերպով։ Ըստ էդ. Մայերի՝ ազգութիւն-
ների պատմութեան մէջ ոչ թէ իբր տուեալներ և սկզբնական բա-
ներ են հանդէս գալիս, այլ պատմական զարգացման մի բարդ ար-
դիւնք։ Բոլոր ազգութիւնները, որոնք այժմ գոյութիւն ունեն Եւ-
րոպայում, շատ յետագայ պատմական արգասիքներ են, որոնք ա-
ռաջ են եկել բազմապիսի և յաճախ շատ արտաքին դէպքերի ազ-
գեցութեան տակ, ինչպէս օրինակ ժառանգութեանց բաժանման և
այլն. օր. սպանացիք և պորտուգալցիք։ Չերանական և գերմանա-
կան ազգերի ծագման համար առաջին հերթին հիմնական նշանա-
կութիւն ունի այն պատմական դէպքը, որ լոթարի ընտանիքը
վերջացաւ և միջանկեալ պետութիւնը դադարեց գոյութիւն ունենա-
լուց։ Այնպիսի բարդ և ո՛չ «անհրաժեշտ» կամ «օրինաչափ» դէպ-
քեր են եղել պատճառ, որ դարերի ընթացքում որոշ քանակ գեր-
մանական ցեղեր ձուլուեցին գերմանական ազգի մէջ, կամ ընդհա-
կառակը հռոմեացիք իբրև ուրոյն ազգ նոցանից բաժանուել են 1)։
Ուրեմն կարելի է ասել «նորագոյն ազգութիւնը պատմական ար-
դիւնք է մի շարք դէպքերի, որոնք այսպէս ասած՝ հաւաքում են
մի ընդհանուր կէտում» 2)։

Ուրեմն ազգութեան համար որոշիչ նշանակութիւն է ստանում
քաղաքական պատմական դէպքերի արժէքը։ Ազգութեան ծագման
խնդիրը, ազգութիւն կազմող տարրերի որակը կարծէք թէ այդ
հանգամանքով անկարելիոր մի հանգամանք է դառնում։ Եւ սրան

1) Տես Ed. Meyer. Kleine Chriften. եր. 37, 38։ Տես գերմա-
նական պատմաբանների կարծիքն այս նոյն խնդրի շուրջը. Ashot
Gasparian. ibid. եր. 38—49.

2) Էրենս Ռընան, — «Ինչ է ազգութիւնը», թարգմ. Յար. Ղա-
րաբեօղեանի, 1905, Թիֆլիզ, եր. 22։ Տես առհասարակ քաղաքական
գործունի գերը ազգութեան խնդրում, Ռընան, ibid. եր. 15—22.

իրբեւ ապացոյց բերում է այն փաստը, որ արդի ազգութիւնները պատմութեան ընթացքում տեղի ունեցող խառնուրդ են բազմաթիւ ցեղերի, անգամ ուսասանների Այսպէս Ռընանը շնչտում է, որ զուտ ցեղ չկայ (ibid, եր. 31), «Եւրոպայի առաջին ազգութիւնները բացառապէս խառնարիւն ազգութիւններ են» (ibid, եր. 35) 1)։ Միայն ազգութիւն կազմուելու ամենանախնական մոմէնտում միեւնոյն ցեղին պատկանելը առաջնակարգ նշանակութիւն է ունեցել 2), սակայն ժամանակի ընթացքում այդ ցեղային ընդհանրութեան սկզբունքը խախտուած է համարուում ցեղերի բազմաթիւ խառնուրդների պատճառով։ Այստեղից հասկանալի է թէ, ընդհանրացման միջոցով, ինչպիսի ծայրահեղութեանց կարելի է հասնել։ Արգեօք կարելի է պնդել, որ տուեալ կուլտուրայի համար ոչ մի նշանակութիւն չունի, թէ դրա ստեղծող ազգը ի՞նչ տարրերից է բաղկացած։

Ճիշտ է արդեօք, ասում է իր ամբ Զուլիէն, որ արուեստի զարգացումը Յունաստանում ամենեւին կախուած չէ ուսասայից, այլ բացառապէս սոցիալական պայմաններից, կարելի է արգեօք կարծել, որ նեղերը կարող էին աթէնացոց փոխարինել։ Ֆիդէասի բնական հանճարը, ասում է Զուլիէն, անկասկած արտայայտուեց որոշ չափով նրա գլուխ գործոցներում և այս հանճարը իւր հերթին բուրրովին անկախ չէր այն ժառանգականութեան և ուսասայի ազդեցութիւնից, որին պատկանում էր Ֆիդէասը 3)։ Չընդունելով հանգերձ, որ միայն ուսասանների հակումներն են կազմում պատմութեան չարժիչ ոյժը, մեզ թւում է, որ յամենայն դէպս, ինչպէս

1) Pausanias, — «Ո նացիոնալնոյ ի տերրիտորիանոլնոյ աւտօնօմիի», եր. 12—13: 4. Կառուցկի], — «Նացիոնալնոստ նաչէլօ վրէմէնի», եր. 4—5:

2) Գ. Նոյոսրժսկի], — «Ազգային հարց, աւտօնօմիա և ֆէդէրացիա», թարգմ. Գ. Խ., թիֆլիզ, 1907, եր. 1: 4. Կառուցկի], «Կրիգիա Աւսարիի», եր. 6—7: Ռընան, «Ի՞նչ է ազգութիւնը», եր. 35:

3) Տես Ա. Զուլիէ, — «Ֆակտորի նացիոնալնալօ խարակտերա», եր. 16:

Բարտն է ասում, ուսասանների ֆիզիօլոգիան և հոգեբանութիւնը ներքին տարբեր գունաւորում է տալիս նրանց կեանքին, այլև նայած ուսասայի բարձր կամ ցածր մտաւոր զործունէութեան՝ արագացում կամ զանգաղեցում է նրանց զարգացումը 1)։ Այս տեսակէտից ուրեմն յատուկ կարեւորութիւն է ստանում, թէ ի՞նչ տիպի ուսասանների խառնուրդ է տուեալ ազգութիւնը, որովհետեւ եթէ միաձուլուող ուսասանները խոշոր տարբերութիւն են ներկայացնում, ապա այդ հանգամանքը սերնդի կենսական ոյժին չի նպաստում (ibid, եր. 222)։ Նոյնպէս յատուկ կարեւորութիւն է ստանում այն պարագան, թէ տուեալ ազգը ինչ ցեղային բաղադրութիւն ունի, որը բնորոշում է, այլ ֆակտորների հետ, այս կամ այն ազգութեան բնոյթը, նրա բովանդակ կուլտուրական ստեղծագործութիւնը։ Ուրեմն խնդիրը ոչ թէ գուտարեւնութեան կամ խառնուրդ լինելուն մէջն է, այլ թէ ի՞նչ տիպի խառնուրդից, կամ ի՞նչպիսի բաղադրիչ մասերից է ծագուել տուեալ ազգը։ Ազգութիւնը պարունակում է իւր մէջ շատ բիօլոգիական տարրեր, չնայած այն փոփոխութեանց, որոնց նա ենթարկուել է կամ ենթարկուում է սոցիալական ֆակտորների ազդեցութեան տակ 2)։ Այս կարեւոր է նոյնպէս շնչտել, որ մի իսկական ազգի մասին այն ժամանակ խօսք կարող է լինել, երբ նրա բուրր բաղադրիչ մասերը լիակատար ձուլուել են, երբ մի էթնիկ տարրը միւսի կողմից յաղթուած կամ կլանուած է 3), կամ երբ երկուսն էլ համարեա հաւասարապէս ձուլուել են միմեանց մէջ։

Մի բան սակայն անկասկած է, որ քաղաքակրթութեան աճմամբ ուսասայի խնդիրը աւելի երկրորդական կողմ է մղուում, մինչդեռ սոցիալական և պատմական միջավայրը աւելի մեծ նշանակութիւն է

1) Պ. Բարտ, — «Ֆիլոսոֆիա պէտորիի կակ սոցիոլոգիա», եր. 222:

2) «Նացիոնալնի վոպրոս պէրէդ սուգոմ սոցիալ-գեմոկրատի», եր. 15:

3) See K. Breysig. Kälturgechichte der Neüzeit. I. Bd. Berlin, 1900, եր. 75.

ստանում (տես Յուլիե, *ibid.* եր. 17)։ Պատմական միջավայրի նշանակությունն ասելով պիտի հասկանանք մի որոշ տերիտորիայի վրայ գոյացած ուրոյն կուլտուրա, որի ստեղծման պրոցեսում տուեալ ազգը իւր սոցիալական կեանքը զարգացրել է անընդհատ կերպով սուտոնոմ ազգային ձևերի մէջ։ Ազգի բոլոր անդամների ունեցած զարեւոր ընդհանուր ապրումները, բնկուելով այդ սուտոնոմ ազգային ձևերի մէջ, առաջ են բերել աշխարհագրական և ֆիզիքական պայմանների հետ միասին այն ինքնատիպ անհատականութիւնը, որ ազգային է կոչում*)։ Եւ ինչպէս որ անհատականութեամբ սուտուած մի անձի մէջ նրա բոլոր ապրումները միութեան են վերածուած, և կարելի է ասել, որ նրա իւրաքանչիւր անգամ ամենաչնչին գործերում նրա ամբողջ եւութիւնն է հանդէս գալիս, այդպէս էլ ազգային անհատականութիւնը, որը պատմական պրոցեսում կերտուել է, իւր իւրաքանչիւր ստեղծագործական ակտի մէջ, եթէ նա չէ անդամալուծուած զրոսի օտար ուժերից, ազգութեան ամբողջ անցեալն ու ներկան օրգանապէս շարկապուած մարմնացնում է։ Ճիշտ է, պատմութեան որոշ շրջաններում այդ ազգային անհատականութիւնը աւելի շեշտուած է հանդէս գալիս, ինչպէս օրինակ 19րդ դարում, երբ շնորհիւ հասարակական կեանքի գեոմոկրատացման և յուսաւորութեան գործի ընդհանրացման 1), տուեալ ազգի կեանքն աւելի բարդ բովանդակութիւն է ստանում և ուրմն աւելի հող կայ ակտիւութեան և անհատականացման, սակայն ինչպէս վերելում նկատեցինք, դրա հետեւանքն է լինում ազգութեան տարբեր ֆազը, նրա տարբեր կերպաւորումը։

*) Ազգային ինքնագիտակցութիւնն էլ իսկապէս ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ազգութեան պատկանող անձանց գիտակցութեան որոշ ժամանակաւոր, անցողակի պատկերացումների միացումը աւելի մնայուն պատկերացումների հետ, որոնք առաջ են եկել ազգութեան ընդհանուր անցեալի հողի վրայ։ (Տես այս մասին Բարտ, *ibid.* եր. 135—137։

1) Տես Լ. Գուլպովիչ, — «Նացիոնալիզմ ի ինտերնացիոնալիզմ», Վ. XIX Վեկե, 1906, եր. 29—37։

Յատկապէս արդի կուլտուրայի անտեսական կողմը, որ այն քան մեծ և զուսուորող ազգեցութիւն ունի հասարակական կեանքի վրայ, երբ ներկայումս անտեսական կեանքը ազգութեան տարբեր հատուածներին անհրաժեշտօրէն միմեանց հետ կախման և շրջման մէջ է դրել, աւելի պիտի նպաստէ նրանց ընդհանուր յատկութեանց զգայազուն լինելուն։ Բայց մեզ թոււմ է, որ սխալ կը լինի կարծել, ինչպէս իրաւամբ շեշտում է Յ. Մանանդեանը, թէ, որ «հայութիւնը իր պատմական անցեալում չէ եղել ազգային միամբողջութիւն և չէ ապրել համազգային գաղափարով, իբրև կուլտուրական ուրոյն մի խմբակցութիւն» 1), եւ ճիշտ է այս տեսակետից հայութեան իբրև ինքնատիպ ազգի հանդէս գալը պատմութեան ամենանախնական շրջաններում փնտռել։ Եթէ հայութեան զանազան ցեղերի հոծ բազմութեան այդ ազգային զգացմունքը մտայնի չէ եղել (ինչպէս օրինակ նայնպէս գերմանական ցեղերի մօտ, նախնական շրջաններում դա բացակայել է) 2), դա բացատրում է միայն ազգութեան լայն խաւերի տղիտութեամբ, որի շնորհիւ նրանք հնար չեն ունեցել մասնակցել ազգային կուլտուրական արժէքներին. մինչդեռ հայութեան մտաւորապէս բարձր խաւերի մէջ — օր. մտաւոր դասի մէջ — որոնք սակզծել են և վայելել այդ արժէքները, վառ է եղել այդ ազգային զգացմունքը և ազգային միութեան գաղափարը։

Անցնենք այժմ ազգութեան գաղափարի հիմնական տարրերից մէկի՝ լեզուի ունեցած դերին։ Իրաւամբ նկատուած է, որ ճառանց լեզուի ընդհանրութեան անհնար է օրեւէ հասարակական հանրակցութեան գոյութիւնը 3), հետեւապէս նա նախնական պայմանն է հէնց իւր իսկ հասարակութեան 4)։ Եւ եթէ տուեալ ազգը իւր սոցի-

1) Տես «Գործ» 917, թ. 1, եր. 4։

2) Տես Heinrich Pybel. Die deutsche Nation und das Kaiserreich. 1862. Düsseldorf. եր. 24, 25, համեմատել անդ. եր. 23.

3) Կ. Կաուցկիյ, — «Ազգութիւնների հարցը Ռուսաստանում»։

4) Կ. Կաուցկիյ, — «Կրիզիս Աւստրիի», եր. 4։

ալական կեանքը պատմականորէն զարգացրել է ազգային ուրոյն ձեւերի մէջ, ապա այդ ուրոյն ձեւերի յաջորդականութիւնը կարելի է միայն ազգային լեզուի միջոցով, որը նախաւորութիւն է տալիս ազգային կուլտուրական կառուցուածքներին սերնդից սերունդ փոխադրուել և ստեղծել աւանգական կապեր, որոնք միացնում են միմեանց հետ հարիւրաւոր սերունդներ և այդ պատճառով էլ լեզուն հանդէս է գալիս իւրաքանչիւր հասարակական կեանքի համար իբր անհրաժեշտորէն կանխող ժամանակի կատեգորիա 1): Լեզուն իւր զարգացման ընթացքում ցոյց է տալիս ազգութեան յատուկ տենդենցները, որոնք իրենց կնիքն են դնում նրա վրայ 2): Եւ որքան ազգի հողեկան զարգացումը բարձր է, այնքան էլ նրա լեզուն անհատականանում է, այսինքն տարբերում է միւս ժողովուրդների լեզուից: Մենք գիտենք, թէ լեզուն ինչպիսի ձեւա-ազգրական նշանակութիւն է ունեցել ցեղերի ձուլման խնդրում: Ռենանը յիշատակում է, որ երբ դերմանական ցեղերը ներխուժեցին հռովմէական պետութեան մէջ, նրանց յունա-լատինական ժողովուրդների հետ ձուլուելու գործոններից մէկը եղաւ այն հանգամանքը, որ նուաճողներն իրենց լեզուն ժամանակի ընթացքում մոռացան և խօսեցին հռովմէական լեզուով 3): Բերել իբրև փայտ, որ ամերիկացիք նոյն լեզուով են խօսում ինչ անզլիաթիք, բայց չնայած դրան երկուսն էլ տարբեր ազգեր են և դրանով ապացուցանել, որ իբր թէ ազգութեան խնդրում լեզուն երկրորդական նշանակութիւն ունի— դա նշանակում է ոչինչ չապացուցանել: Ամերիկացիք գնացել են Ամերիկա իբրև անզլիական ազգին պատկանող հատուած և այժմ այդ անզլիական լեզուն— ինչպէս դիտուած է— որոշ փոփոխութեանց է ենթարկւում Ամերիկայում, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այնտեղ աշխարհազրական և այլ պայմանների ազդեցութեան

1) «Նացիոնալնիյ վոպրոս պէրէդ սուզում սեջիալ-գեմոկրատիի», եր. 11:

2) Ա. Ֆուլիե, — «Ֆակտորի նացիոնալնափո խարակտերա», եր. 9:

3) Տեա Ռեման, — «Ի՞նչ է ազգութիւնը», եր. 16—17:

առկ մի նոր, ամերիկական ազգութիւն է ստեղծուում, որին ե՛ւ պիտի համապատասխանէ նրա նոր լեզուն: Եթէ բոլորովին արտասոց պայմաններում, օրինակ հրէաները այսօր ազգային գրական և ընդհանուր լեզու չունեն (մի կողմ թողած նրանց ժարգօնը), բայց և այնպէս իբրև ազգութիւն գոյութիւն ունեն, դա ցոյց է տալիս, որ ազգութեան բնորոշման խնդրում ֆակտորները իրենց կարեւորութեան տեսակէտից յետ կամ առաջ կարող են մշուել (կասկած չկայ, որ հրէից հին քաղաքակրթութիւնը երբայական ուրոյն լեզուի վրայ է կառուցուել): Այնպիսի մի տարր, ինչպիսին կրօնականն է, որ միւս ազգութիւնների համար այժմ շատ երկրորդական դեր է խաղում, հրէից մասսայի մօտ հսկայական պատմական արժէք է ներկայացրել և ներկայումս էլ ներկայացնում է ազգային մեկուսացման, ուրոյնութեան համար:

Շատ ճիշտ նկատում է Բեիլով-Շակոլսկայան, որ ազգայնութիւնը բարդ զազափար է, որ յաճախ տարբեր կերպով է կօմբինացիա կազմում: Ազգութիւն կազմող տարրերից շատերը առանձին-առանձին կարող են ներքուել, բայց և այնպէս դրանով ոչինչ ձեռք բերած չենք լինի: Վերոյիշեալ հեղինակը սրտմտօրէն նկատում է, որ մի պարոն Վասիմ Վոլկով (Եւրոպայա Միլո), 1915, թ. 1) ազգութեան գոյութեան փաստը աշխատել է յաղթանակօրէն ժխտել նրանով, որ ջանացել է առանձին-առանձին վերցրած հերքել ռուսսայի, լեզուի, կրօնի, կենցաղի և այլն ընդհանրութիւնը իբր ազգութեան օրոշիչ նշաններ. մինչդեռ սօցիոլոգիայի մէջ չպիտի այսպիսի թուարանական մեթօդով վարուել եթէ իւրաքանչիւր մասը ինքն ըստ ինքնան վերցրած չէ արտայայտում ճշմարտութիւն, ապա նոցա կօմբինացիաները կամ ամբողջը միասին վերցրած կարող են մեզ ճշմարտութեան հասցնել 1):

Եթէ ազգութիւն կազմող ֆակտորների մէջ կայ մի տարր, որ արտօլուտ նշանակութիւն ունի, դա ազգի ընդհանուր պատմական անցեալն է, որի վրայ կերտուել են ազգութեան բնորոշ յատկանիշ-

1) Տեա Ի. Վ. Բեիլով-Շակոլսկայա, — «Պարտիա սօցիալիստով-բեվօլիցիոններով ի նացիոնալնիյ վոպրոս», 1917, Պետերբուրգ, եր. 5—6:

ները, որոնք սակայն ազգութեան համար ունեցած իրենց նշանակութեամբ յետ ու առջ կարող են մղուել զանազան կոմբինացիաների մէջ: Այդ կոմբինացիաներում, ի հարկէ, կարող են յատկանշիչներից ոմանք համեմատաբար առաջնակարգ նշանակութիւն ստանալ, միւսները՝ երկրորդական: Յակտորների իրական նշանակութիւնը տուեալ ազգի համար միայն այն ժամանակ կը պարզուի, երբ մենք դրանց կը դիտենք ազգութեան առանձնակի պատմական-սարակական միջավայրում: Այստեղ միայն մենք ի վիճակի կը լինենք վերահասու լինել, թէ ազգութիւն կազմող տարրերից որն ի՞նչ գեր է խաղաղել և խաղում և ի՞նչպիսի յարաբերութեան մէջ է միւս տարրերի հետ:

Սեփական տերիտորիա ունենալը եւս ազգութեան գաղափարի անհրաժեշտ յատկանիշներից չէ, հէնց թէ կուզ այն պատճառով, որ գոյութիւն ունին ազգեր, որոնք առհասարակ որեւէ ուրոյն տերիտորիա չունին, ինչպէս օրինակ հրէաները, կամ գոյութիւն ունին մանր ազգութիւններ, որոնցից մի քանիսը խառն կերպով մի ընդհանուր տերիտորիայի վրայ են ապրում: Հրէաները ներկայացնում են մէկն այն քարակտէրիստիկ անտրոպոլոգիական տիպերից, որոնք դարերի ընթացքում պահպանել են իրենց յատկութիւնները, չնայած այն աշխարհագրական և այլ պայմանների տարբերութեան, որոնց մէջ նրանք ապրել են և ապրում են աշխարհի զանազան մասերում 1) և այս անսակէտից մեր կարծիքով անարդար է Կ. Կառլցկին, աւելով թէ «հրէաները դադարել են որպէս ազգութիւն գոյութիւն ունենալուց, որովհետեւ ազգութիւնն անհասկանալի է առանց որոշ տերիտորիայի 2): Սակայն եթէ ազգութեան գաղափարի համար ուրոյն տերիտորիան բնորոշ և անհրաժեշտ յատկանիշ չէ, ուրիշ խօսքով արժօլիւտ նշանակութիւն չունի, դրանով, ի հարկէ, ամենեւին ժխտուած չի լինում այն հսկայական գերը, որ կատարում է

1) Մ. Վ. Բասեք, — «Օ նաղիոնալնոյ ի անբրիտորիալնոյ աւտոնոմիի», եր. 15, համեմատել Նովոտորժսկիյ, *ibid.* եր. 5 - 6:

2) Կ. Կառլցկիյ, — «Եվրէյսկիէ պոզրոմի ի եվրէյսկիյ վոպրոս», 2 օն իրզանի, 1908, եր. 6:

նա ազգային կեանքի ստեղծման և բարգաւաճման համար: Ազատ կուլտուրական անկախութիւն անկարելի է այնտեղ, ուր չկայ սեփական հող ու ընդերի տակ: Կուլտուրական կառուցուածքները (պետութիւն, գիտութիւն, կրօն, գեղարուեստ) միմեանց հետ անքակտելի կերպով կապուած են և մի միութիւն են կազմում: Ներկայումս ազգային կեանքում յատկապէս հասարակական քաղաքական և տնտեսական խնդիրները խոչոր գեր են խաղում և այս խնդիրների անկախ կարգաւորումը անհրաժեշտ քաղիտն է առհասարակ անկախ կուլտուրական կեանքի ստեղծման համար, իսկ դա կարող է տեղի ունենալ միայն սեփական հող ունենալուց յետոյ 1): Եւ այս տեսակէտից իրաւամբ նկատում է Բօրիսովը որ թէպէտ ազգութիւնը անձնական միութիւն է, որի կենցաղը չէ զուգադիպում անպայմանօրէն որոշ հողային սահմաններին, բայց և այնպէս հողի միութիւնն ու ընդհանրութիւնն է ազգութեան ֆիզիքական և հոգեկան զարգացման կարեւոր պայմաններից մէկը 2) (թէպէտ և ո՛չ վճռականապէս որոշող): Տերիտորիայի միութիւնը, որով հնարաւորութիւն է ընձեռնում տուեալ ազգի անհատներին կենտրոնանալ մի վայրում և մշտական չլիման մէջ մտնել միմեանց հետ, հնարաւորութիւն է տալիս առանց ոյժերի աւելորդ վատման ազգի նիւթական և կուլտուրական կեանքը բարգաւաճել 3):

Եթէ ազգութիւնը չունի ուրոյն տերիտորիա և ցրուած է աշխարհի զանազան մասերում, նա կամ իւր բոլոր կուլտուրական արժէքները պիտի յարմարեցնի այն տիրող ազգի պայմաններին, որոնց մէջ նա ապրում է, ուրիշ խօսքով իւր սեփական անհատականութիւնը զոհ բերէ — գոյութեան անողորմ պայմանների պատճառով — այս աշխարհում գոյութիւն պահպանելու համար, կամ ամենալաւ պարագային, երբ ազգային նկարագիրը շեշտուած է տուեալ

1) Տես «Սերպ», սբորնիկ վատրոյ, Ժիթովսկիյ, «Դուխովնիյ նաղիոնալիզմ» Դ-նա Դուբնովա, եր. 307:

2) Տես «Մոցիալիստ-բէլօլիցիոնէր», թ. 2, եր. 247:

3) Տես Բօրիսով, *ibid.* եր. 248, 249, աես նաեւ Մ. Վ. Բասեք, *ibid.* եր. 29:

ազգութեան հատուածի մէջ (որ օտար միջավայրում է դեղերում), նա անսահման լարումն իւր ուժերի պիտի գործադրէ հէնց միայն լոկ չլիանուելու համար այլ, իրեն շրջապատող և գերակշռող ազգութիւնից: Հասկանալի է որ այդ ազգային ինքնապահպանման ճիշդ իւր հարազատ և անկախ հայրենի երկրում աւելի արդէնաւէտ աշխատանքների վրայ կը գործադրուէր: Ի հարկէ, համեմատաբար դրութիւնը բարելաւում է, երբ ազգութեան մայր երկրից անջատուած մի հատուածը այնպիսի օտար հորիզոններում է ապրում, ուր արապիստող տարրը կուտուրապէս աւելի ստոր է, այս դէպքում անշուշտ վերոյիշեալ հատուածը կարող է համեմատաբար ազատ շարժուել և հայրենի կուլուրային մասնակցել, օրինակ հայերը Պարսկաստանում, մինչդեռ հայութիւնը Լեհաստանում ձուլուեց տիրապետող տարրի մէջ:

Տերիտորիայի աշխարհագրական դիրքը ոչ պակաս կարեւոր է ազգութեան կազմակերպման խնդրում: Կ. Կաուցկիին ասում է. «Մէկն այն տարրերից, որոնք պայմանաւորում են ազգութեան զարգացումը, նրա զրուած տերիտորիայի աշխարհագրական դիրքն է: Անանցանելի լեռնաշղթաները, ահագին և նաւազնացութեան համար անյարմար պետերը դժուարացնում են նախնական համայնքներին մի ազգութեան միանալու: Նաւազնաց զետեր: իւր վտակներով, ընդհակառակը, առաջ է բերում նրա աւազանում գտնուած համայնքների միացումն» 1): Ռեյնանը եւս առանձին արժէք է տալիս աշխարհագրական դիրքին. «Աշխարհագրութիւնը իբրեւ բնական սահմաններ՝ անխոստ մեծ նշանակութիւն ունի ազգութիւնների բաժանման գործում: Աշխարհագրութիւնը պատմութեան էական գործօններից մէկն է: Գետերն են առաջնորդել ցեղերին, լեռներն են նրանց զառարկեցրել, արգելք եղել. առաջինները նպաստել են պատմական շարժումներին, իսկ վերջինները խանգարել» 2): Հայ ազգութեան համար ակնյայտ է, թէ աշխարհագրական դիրքը ինչպիսի դժբախտ հետեւանքներ է ունեցել անցեալում և ունի ներկայումս:

1) Կ. Կաուցկի, — «Նացիոնալնոստ նաչէվօ վրէմէնի», եր. 28:

2) Ռեյնան, — «Ինչ է ազգութիւնը», եր. 44—47:

Հայութեան պատմական տրագեդիան, ըստ իս. կայանում է նրանում, որ չլինելով խոշոր ազգ, որպէսզի պատմական ուրոյն կեանք ունենար, իւր աշխարհագրական դիրքի պատճառով ստիպուած է եղել կամ աջ կամ ձախ թեքուել, յարմարուել, իւր գոյութիւնը պահպանելու համար և հնար չի ունեցել լիակատար կերպով և անկախօրէն իւր ազգային կեանքի ուրոյն ձեւերը իրենց արամաբանական զարգացման հասցնել:

Աշխարհագրական միջավայրը իրեն յատուկ կլիմայով նաեւ այն նշանակութիւնն ունի կազմակերպչող ազգութեան համար, որ նա զօրեղ կերպով ազդում է ազգի ֆիզիօլոգիական և հոգեկան կառուցուածքի վրայ, այնպէս որ այդ ազգեցութիւնը կէտէ երկար է տեւում, ազգութեան ասարզրած մասից նոր տիպի ազգութիւն է ստեղծում: Այդ տեսակէտից հետաքրքրութեան արժանի է Ամերիկա զաղթած անգլիացոց տիպի փոփոխութիւնը: Ամերիկայում մենք ի վիճակի ենք դիտելու, թէ ի՞նչպէս առանձնակի աշխարհագրական պայմանների շնորհիւ անգլո-սաքս տիպը ֆիզիքական կազմով փոփոխութեան ենթարկուելով, փոփոխուում են ե՛ւ նրա հոգեկան կարողութիւնները: Գերպարանափոխութեան են ենթարկուում նրա լեզուն, լեզուի դարձուածքները: «Ի՞նչ վերաբերում է քաղաքային, սպա դրա մէջ փոփոխութիւնը անհրաժեշտ հետեւանք է սեմպերմենտի և օրգանիզմի մէջ եղած փոփոխութեանց: Սա արդէն անգլիացի չէ — այլ եսնկ» 1): Կլիմաներ գոյութիւն ունին, որոնք տրամադրում են մեղամաղձոտութեան, ճիշտ այնպէս, ինչպէս կան կլիմաներ, որոնք տրամադրում են ուրախութեան և անհոգութեան: Երեւակայութեան ոյժը, հակումն երազների, նոյնիսկ զառանցանքների հակումը զարգանում է մեծ կամ փոքր չափով կլիմայի, միջավայրի և երկրի ընդհանուր տեսքից 2):

Ռեյնան անկասկած է, որ ազգային բնաւորութեան կառուցման մէջ տերիտորիան, նրա հետ կապուած կլիմայական պայմանները որոշ դեր են խաղում: Սակայն, աստ պիտի չնշանել, որ այդ դերն

1) Տես Ա. Ֆուլիե, *ibid.* եր. 14, տես նաև եր. 13:

2) Ա. Ֆուլիե, *ibid.* եր. 22, տես նաև եր. 19—20:

անպայման յարարեական է և ո՛չ արսուխտ: Աշխարհագրական պայմանների և կլիմայի խնդիրը երբեք չպիտի բաժանել ռասայի ունեցած ազդեցութիւնից 1):

Այսպեղ առանձնապէս պիտի շեշտել նաեւ ժառանգականութեան դերը, ժառանգութեան հանգամանքը խոշոր նշանակութիւն է ունենում յատկապէս ազգութեան կազմակերպման սկզբի էպօխայում, մինչդեռ հասարակական կեանքի զարգացմամբ, ուրեմն ե՛ւ ազգութեան զարգացմամբ նրա ազդեցութիւնը դանդաղելով և նուազելով, աւելի կուտուր-հասարակական պայմանների դերն է (միակերպ դաստիարակութիւն, կրթութիւն, ընդհանուր զաղափարներ, օրէնսդրութեան, բարքերի, անտեսական ուժի միջոցով ընդհանրութիւն) տիրապետող հանդէս զալիս ու բնօրոշում ազգութիւնը 2):

Կրօնական աշխարհը համարում է կուլտուրայի բովանդակութեան մէկ տարրը և նայած թէ առեւտր կուլտուրական դարաշրջանում կուլտուրայի որ ուրոյն տարրն է գերիխողն ու տոն տւողը, ըստ այնմ էլ նրա բոլոր միւս բաղկացուցիչ տարրերը համապատասխան գրեթե օրում են ստանում: Լայպցիկի համալսարանի ուսուցչապետ Շպիտզերը իւր *«Lebensformen»* (կենսաձևեր) անունով վերին աստիճանի հոգեւոր աշխատութեան մէջ աշխատում է ապացուցանել, որ ինչպէս կան զանազան տիպի նկարագիրներ (ինչպէս օրինակ գեղարուեստական, կրօնական, պետական, զիտական և այլն), նոյնպէս էլ զօյութիւն ունեն տարբեր նկարագրներով օժտուած կուլտուրական դարաշրջաններ: Օրինակ՝ գեղարուեստական նկարագիր ունեցող անձի մօտ նրա բոլոր ապրումները գտնում են զօրեղ ազդեցութեան տակ նրա գեղարուեստական տիպի ապրումների և սրանցից են ստանում իրենց ուրոյն բնութաձևը: Այս վերաբերում է նաեւ կրօնական, գիտական, քաղաքական և այլն նկարագրների հոգեկան կառուցումներին: Նոյնը պիտի ասել նաեւ պատմական դարաշրջանների վերաբերեալ, որ կրօնական դարաշրջանում հասարակական կեանքի բոլոր կողմերը զօրեղ կերպով ազ-

1) Ա. Ֆուլիե, *ibid.* էր. 23.
2) Տես Ա. Ֆուլիե, *ibid.* էր. 27 և 24:

դուած են դարու կրօնական սգուց և կրօնականօրէն են ձեւակերպում իրենց կուլտուրական կառուցումները:

20րդ ուսուցչական դարում անշուշտ կրօնը չունի այն վճռական նշանակութիւնը, զոնէ հասարակութեան հոգեպէս զարգացած խաւերի համար, ինչ նա ունեցել է օր. միջնադարում 1): Անշուշտ կրօնը անհրաժեշտօրէն չէ մասնում զաղափարի մէջ, հէնց թէկուզ այն պատճառով, որ կարելի է լինել անհաւատ, բայց և այնպէս այս կամ այն ազգութեան գիտակից անդամը լինել: Սակայն խնդրի այսպիսի զուտ արսուխտ առումը զեւ հարցը չէ լուծում: Պատմական բարդ իրականութեան մէջ նա ունեցել է իւր ուրոյն մասնակցութիւնը ազգութեան կազմակերպման խնդրում: «Համաշխարհային պատմութեան շատ էպօխաներում կրօնական միութիւններն են եղել, որ շատ ազգերին միացած են պահել» 2): Յատկապէս Յիբան. թիւյ համար Ռանքէն պնդում է, որ երբ այնտեղ կաթօլիկականութիւնը վճռական յաղթութիւն տարաւ, նա դարձաւ «ազգային միութեան մի մօմէնտ» 3): Տրայտչիէն նոյնպէս այն կարծիքին էր, որ Սպանիան, քանի այդտեղ քրիստոնէութիւնը յաղթանակ չէր տարել, զեւ ազգութիւն չէր ներկայացնում 4): Գերմանական արգի յայտնի պատմաբաններից պրօֆ. Լինցը նոյնիսկ ներկայ դարաշրջանի համար շեշտում է կրօնի դերը ազգային անհատականութեանց համար, նկատելով որ այժմ, ազգային կռիւների դարաշրջանում, նոյնիսկ ազգեր ենք տեսնում, որոնք իրենց եկեղեցու պաշտպանութեան տակ իրենց միութեան և ուրոյնութեան գիտակցութիւնը խնամում և պահպանում են, որոնց եկեղեցին օգնում է իրենց ազ-

1) Տես Բուսիե, — «0 նացիոնալիստի տերրիտորիալնայ աւտոնոմիի», էր. 13—14:
2) H. V. Ranke. *Abhandlungen und Versuche.* էր. 38 և 39, Leipzig, 1972.
3) H. V. Ranke. *S. Verke.* Bd. 51/52. էր. 513.
4) Տես A. Gasparian. *der Begriff der Nation in der deutsche Gechichtreibunz des 19 Yahrhund.* էր. 30.

գային ոյժը կատարելագործել և սեփական պետական կեանք ձեռք բերել 1): Ակնյայտ է, որ գերմանական պատմաբանը աստ ի միջի այլոց ե՛լ լինելին է մատնանշում, որոնց մօտ կաթոլիկ քահանան, ինչպէս յոճախ նկատուած է, նախ քան վերջին համաշխարհային պատերազմը, զօրեղ կերպով հրատարում էր ազգային զգացմունքը, յատկապէս Արեւելեան Պրուսիոյ մէջ հակառակ լիւթերական եկեղեցու:

Իւրաքանչիւր ոք, ով ծանօթ է կաթոլիկ եկեղեցու կազմակերպութեան, գիտէ անշուշտ թէ կաթոլիկ քահանան ինչպիսի բազմապիսի թելերով կապուած է կաթոլիկ ազգաբնակչութեան յատկապէս ստորին խաւերի հետ և ուրեմն հասկանալի է թէ լինելի պէս մի ձնշուած ազգութեան վերաբերեալ ի՞նչ կարող է անել այդպիսի մի ազգային կրօնականը: Մի ուրիշ ազգի, հրէից համար եւս կարելի է ասել, որ կրօնը ամենակիմեական տարբերից մէկն է, որով այդ հայրենագուրկ ժողովուրդը, ցրուած աշխարհի բոլոր ծայրերում, կարողանում է իւր մեկուսացած և ուրոյն նկարագիրը պահել, հակառակ ամենամանկապատ քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական պայմաններին:

Մեզ հայերիս համար եւս եկեղեցին ունեցել է իւր պատմական նշանակութիւնը, որը յատկապէս կախուած է մեր առանձնակի քաղաքական պայմաններից, Գարագաշեանը իւր քննական պատմութեան մէջ գրում է. «Բրիտանիէութիւնն իբրև եկեղեցի՝ առևուզրնթէ բարբարոս հայուն ոչ միայն լինել մասնակից քրիստոնէական քաղաքակրթութեան, այլ և ունենալ միութիւն՝ որմէ զուրկ

1) M. Lenz. Kleine historische Ceriften. 2. farw. Auf. 1913. եր. 241—242.

Ռընանը մատնանշում է իբրև պատճառներից մէկը, որով գերմանական ցեղերը ձուլուեցին յունտիան և լատինական ժողովուրդների հետ, այն հանգամանքը, որ նրանք երկարատեւ չլիման չնորհիւ ընդունեցին նոյն կրօնը, քրիստոնէութիւնը, ինչ որ մենք չենք սեռնում Տաճկաստանում, (տես Ռընան, *ibid.* եր. 16, համեմատել անդ եր. 41—44):

էր և յորոյ ի շնորհս կայ ցարդ և կը շնչե՞ 1): Բացի քրիստոնէութեան ընձեռնած այս միութիւնից, յատուկ ուշադրութեան արժանի է հայ ազգային եկեղեցու դերը ազգային կուլտուրայի մշակման և առհասարակ ազգութեան պահպանման խնդրում: Ինչպէս որ առհասարակ ամբողջ միջնադարում կուլտուրայի կրողը եղել է հոգեւոր դասը, այնպէս էլ մեզ մօտ հայ հոգեւորականութիւնը եղել է բարձր կուլտուրայի ստեղծողը, իսկ մենք ասացինք որ ազգութիւնը հէնց կուլտուրական ընդհանրութեան ուրոյն ձեւ է: Բացի այդ, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ մենք մեր ազգային քաղաքական անկախութիւնը վաղուց է որ կորցրել ենք և ուրեմն ազգային միութեան խոշոր ազգակից — քաղաքական գործօնից — զրկուել ենք, հայ ազգային եկեղեցական կազմակերպութիւնը, իբր կուլտուրայիս ամենաբարձր խաւը, մեզ մօտ վերցրել է և ազգութեան պահպանման ֆունկցիաներս Այստեղ դեռ, ասում է Լազարեանին, հասարակութեան ստորին խաւերի մօտ ճազգայնութիւնը համարեա թէ ձուլում է կրօնի հետ և նրա հետ կազմում է ամենաարժեքաւոր բանը այն բոլոր հոգեկան բարիքներից, որոնց նա առհասարակ տիրում է» 2):

Ի հարկէ ներկայումս, երբ կուլտուրան աշխարհականացել է, բնական է որ կրօնական տարրը, յատկապէս հոգեպէս զարգացած բարձր խաւերի համար, չի կարող այն ազդեցութիւնն ունենալ ինչ միջնադարում: Մենք շատ խորը գիտակցում ենք թէ հայութեան այն հատուածները, որոնք ազգային եկեղեցու հետ կապուած չեն, ինչ խոշոր դեր են խաղացել հայութեան կուլտուրական ստեղծագործութեան մէջ. ապացոյց դրան վենետիկի և վիեննայի Միսիթարեան միաբանութեանց պատկառելի դերը մեր ազգային մշակոյթի զարգացման համար: Ընթերցողը թող յիշէ այն խանդավառ օրերը, երբ սահմանադրական կեանքի ստեղծմամբ, սահակահայը իւր մեղ-

1) Ա. Մ. Գարագաշեան, — «Քննական պատմութիւն հայոց», եր. 268:

2) Տես Ի. Ի. Լազարեանի, — «Աւանտմիտ», 1906, եր. 25, տես նաև եր. 23:

րամիսն էր ապրում և երբ հայութեան բոլոր կրօնական գաւա-
նանքները ձգտում էին միասին համագործակցել իրենց ապարախա
հայրենիքի վերաշինման գործում: Մեզ համար նոյնիսկ այժմ տար-
օրինակ է թւում «Մեզու» ի այն կարծիքը — հակառակ «Մշակ» ի թէ
հայ ազգի գոյութեան յատկանիշը կրօնն է, եկեղեցին է» 1): Բայց
մեր այս հայեացքների փոփոխութիւնը առաջացել է միայն նրանից,
որ այժմ այլ կուլտուրական արժէքներ են հանդէս եկել, որոնք
չափ աւելի դորեղ են և աւելի նշանակութիւն ունեն այժմ մեր
ազգութեան պահպանման համար, քան երբեմնի կրօնականը: Բայց
այս հանգամանքը մեզ ամենեւին չպիտի կարծել տայ, թէ անցեա-
լում եւս իրական ֆակտորները ազգային կեանքի և համայնքման
բոլորովին նոյնն են եղել, ինչ այսօր: Այս բոլորից միայն հետե-
ւում է, որ կրօնը ազգութեան գաղափարի պարունակի անհրաժեշտ
տարրը չէ, բայց դա ամենեւին չի նշանակում, թէ այս առեւտ
ազգութեան կազմակերպութեան պրօցեսում պատմական իրականու-
թեան մէջ, առեւտ եկեղեցական կազմակերպութիւնը ոչ մի իրա-
կան նշանակութիւն չի ունեցել: Առհասարակ ազգութեան ծագման,
նրա գործօնների ազդեցութեան, սրանց միմեանց հետ ունեցած փոխ
յարաբերութեան խնդիրները միայն պատմագիտութեան մէջ իրենց
իսկական լուսաբանութիւնը կարող են գտնել, որովհետեւ միայն
պատմագիտութիւնն է, որ իւր դրադման նիւթն ունի մարդկային
հասարակութեանց ծագման և զարգացման պրօցեսը իւր ամբողջու-
թեամբ վերցրած, մինչդեռ միւս գիտութիւնները այդ զարգացման
պրօցեսի որոշ կողմերը միայն իրենց ուսումնասիրութեան օբժեկտ
են դարձնում: Հասկանալի է թէ ուրեմն ինչո՞ւ պիտի պատմագի-
տութիւնը լինի ազգութեան մասին եղած թէորիաների ամուր պատ-
ուանդանը և նրանց իրական արժէքի չափանիշը:

1) Հ. Ա. Առաքելեանց, — «Ազգայնութիւնը և նրա պրինցիպ-
ները», 1883, Թիֆլիզ, եր. 5.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՂԾՄԱՆ ՄԵՋ

I

Ազգն ու ազգային գիտակցութիւնը կարող են ուսումնասիրու-
թեան առարկայ լինել զանազան տեսակետներից. կարելի է օրինակ
ուսումնասիրել, թէ ինչ բովանդակութիւն ունի ազգի գաղափարը և
թէ ի՞նչ է ազգային գիտակցութեան հութիւնը: Կարելի է նաև
հետազօտել, թէ զանազան ազգերի մօտ ազգութիւնն ու նրա գի-
տակցութեան ստեղծուիլը ինչպիսի ուրոյն գործօնների ազդեցութեան
տակ են գոյացել: Այս վերջին տիպի ուսումնասիրութիւնը անխա-
սափելիօրէն շօշափում է այն խնդիրը, թէ առհասարակ ինչ գործօն-
ներ պատմութեան մէջ ազդեցութիւն ունեն, որովհետեւ ազգու-
թիւնը ինքը պատմական իրականութեան մէջ առաջացած կուլտու-
րական ընդհանրութեան մի ձև է: Մի պատմաբանի համար, որը
ցանկանում է բացատրել ազգային գիտակցութեան ծագումը, առաջ-
նակարգ կարևորութիւն է ներկայացնում այն հարցը, թէ նա առե-
ւտ ազգի կամ առհասարակ ազգերի կեանքը այդ կեանքի մէջ գո-
յութիւն ունեցող սաղմից է զարգացնում, ուրիշ խօսքով ասած,
ազգային կեանքին իմասնենա զարգացում է վերագրում, թէ զա-
նազան արտաքին մօմէնտներ, օրինակ, բազմապիսի ազդեցութիւն-
ներ, որ մի ազգ միւսի վրայ ունենում է, ազգերի մէջ եղած պա-
տերազմները, նոյնպէս առեւտ ազգի կեանքի մի մասն են կազմում
և այնպէս անբաժանելի կերպով կապուած են միւս գործօնների հետ:

որ սրանցից մէկի բացակայութիւնը արդէն զգալապէս զնասում է
երեւոյթները ըմբռնման: Հասկանալի է, որ այստեղ արդէն մի տե-
սական պատմական պրօբլէմ է առաջ գալիս. թէ եթէ արտաքին ազ-
դեցութիւնները, պատերազմները, պատահական դէպքերը մի ազդի
ներքին կեանքի, ինչպէս ուրեմն նաեւ նրա ազգային գիտակցու-
թեան ստեղծման վրայ ազդեցութիւն են ունենում, ապա ուրեմն ե-
զական փաստերը (օրինակ պատերազմները) իրենց ունեցած ազդե-
ցութեան տեսակէտից պատմական կարեւոր գործօններ են: Մինչդեռ
եթէ ազգային կեանքը իբր մի իմասննազգային զարգացում ընդհանր
երեւոյթ նկատենք, որը իւր զարգացման վիճակից անհրաժեշտօրէն
ձգտում է, դարերի ընթացքում, կատարելագործութեան, ապա նրա
բոլոր արտաքին և չնախատեսուած պարագաները իբր անկարեւոր
հանգամանքներ հանդէս կը գան և միմիայն այդ ազդի վիճակների
և կուլտուրական կառուցւածքների ներքին պրօցեսը իբր պատ-
մութեան առարկայ կը դիտուեն: Ահա հէնց այս գուտ տեսական
խնդրի տեսակէտից միայն և ոչ թէ փաստական կողմից, մենք կը
ցանկայինք աստ ազգային գիտակցութեան ծագումը իւր պատմա-
կան պրօցեսում դիտել և ուշադրութեան առնել, թէ այդտեղ կարե-
ւոր ազդակը, պատմական եզական դէպքերը, թէ ընդհանուր վի-
ճակներն ու նրանց զարգացումն են: Այստեղ ես ցանկանում եմ ինձ
մօտիկից ծանօթ գերմանական ազգային գիտակցութեան ստեղծման
խնդրում վերայիցեալ տեսական խնդիրը պաշտպանել: Մեզ հայերիս
համար վերին աստիճանի ուսանելի է խորամուխ լինել, թէ արդի
եւրոպական առաջաւոր ազգերն ինչպէս են նայում իրենց ազգային
գիտակցութեան ստեղծման ու զարգացման վրայ և ապա համապա-
տասխան կերպով կարելի է ուսումնասիրել մեր ուրոյն ազգային
գիտակցութեան փուլերը, որոնք այնքան կարեւոր են մեր ինքնա-
ճանաչութեան համար:

19րդ դարու ամբողջ գերմանական պատմագիտութեան մէջ,
անշուշտ իւր խոշոր ազդեցութեան տեսակէտից, իբրև անբաժանելի
դէմք է հանդէս գալիս Լ. Յ. Ռանքէն, որից անհամար զբոսներ են
հաղորդուել նոր գարու պատմաբաններին: Սրան բոլորովին հակո-
տնեայ հանդէս եկաւ գարու վերջերին մի այլ տեսակետ գերմա-
նական պատմաբան, կարլ Լամպրեխար, որն օժտուած համայնա-

պարիակ իմացութեամբ, իւր գերմանական պատմութեան մէջ, ի
միջի այլ խնդիրների, նաեւ գերմանական ազգային գիտակցութեան
ստեղծման խնդրում միանգամայն ուրոյն ճանապարհ բաց արաւ:
Այս երկու հակառակ տեսակէտների պարզաբանութիւնը, խնդիրը
տարբեր կողմերից լուսաբանելով, իւր իսկական հունի մէջ կը
գնի:

Ըստ Ռանքէի, մի ազդի կեանքը ինչպէս ներքին, նոյնպէս
նաեւ արտաքին պայմաններից է ծագած: Ոչ մի ազգ իւր ուրոյն
պատմութիւնը չունի, չնայած իւրաքանչիւր ազգ իւր ուրոյն քա-
րակտերիստիկ ուղղութեամբ է առաջ ընթանում, ինչքան զա՛ առանց
կրօնով բաժանուած լինելու՝ հնարաւոր է 1): Մի այլ տեղ Ռանքէն
այսպէս է արտայայտուում այս խնդրի վերաբերմամբ. «ազգերը ոչ
մի այլ կապակցութեան մէջ չեն կարող նկատի առնուել, բայց եթէ
ինչքան նրանք, մէկը միւսի վրայ ազդելով, միմեանց յետեւից
երեւան են գալիս և միմեանց հետ մի կենդանի ամբողջութիւն
կազմում» 2): Ըստ այս տեսակէտի, զանազան ազգերի պատմու-
թեանց հաւաքածուն չի կարող համալրարհային պատմութիւն կազ-
մել: Այս ձևով վարուելով, մենք իրերի կապակցութիւնը աչքից
խուսափել կը տանք:

Հէնց համալրարհային պատմական գիտութեան նպատակն է
այս կապակցութիւնն իմանալ, խոշոր իրաւարձութեանց ընթացքը, որ
բոլոր ազգերին միացնում է և բոլորին խոխում և ապա ցուցադրել 3):
Սակայն ընդունելով հանդերձ, որ ազգերի փոխադարձ ազդեցութիւ-
նը մի անհրաժեշտ հանգամանք է իւրաքանչիւր ազգի ներքին
կեանքի ըմբռնման խնդրում, քանի որ առանց դրան շատ երե-
ւոյթներ անբացատրելի կը մնային: Ռանքէն միմիայն այդ ազգերի
ընդհանրական յարաբերութեանց վրայ չի ուզում կանգնել, այլ նա
ցանկանում է նոյնպէս ազգային ներքին կեանքն ու դրա զարգա-
ցումը ի նկատի առնել, ինչպէս նաեւ նրա կրած անխուսափելի

1) Յս. Ranke. Veltgeschichte 8. teil. եր. 415.
2) Ranke. Veltgeschichte 1. teil. եր. VIII.
3) Ranke. ibid. եր. VII.

ազգեցութիւնները, քանի որ ոչ մի ազգ մեկուսացած չէ ապրում այս աշխարհում: Գլխաւորապէս պատմութիւնը ֆանտազիաների և philosophismեի կը փոխուի, եթէ նա ազգային պատմութեան ամուր հողից անջատուել կամենայ, բայց նոյնպէս նա չի կարող միայն այս հողի վրայ կանգնած մնալ» 1):

Այն հարցը, թէ իւրաքանչիւր ազգ իւր սահղծագործութեանց մէջ մի ուրոյն և անկախ ամբողջութիւն է կազմում, ուրիշ խօսքով ասած, թէ այդ իսկ ազգի ներքին կեանքը մի յատուկ ձուլուածք է ներկայացնում, բաւականին զբաղեցրել է Ռանքէին: Նա Հոմ եղած ժամանակ (1830 թուին) իւր եզրօր զրած մի նամակում նկատում է, որ 15րդ դարուց սկսած մտերն գեղարուեստի վերաբերեալ նա այն եզրակացութեան է եկել, որ նրա ընթացքը և զարգացումը պօեզիային և մնացեալ գրականութեան լիակատար կերպով համապատասխանում է, այնպէս որ, երբ յաջողուի կարեւոր կերպարանափոխութիւնները հաստատ դիտողութեամբ ըմբռնել, մարդ ազգի ներքին գոյութեան պատմութեան կը մօտենայ, որի հնարաւորութեան մարդ հազիւ հաւատարմ Բայց և այնպէս մարդ մի կէտի է հանդիպում, ուր զարգացումը այլեւս ազգային չէ, այլ բնորոշին համաշխարհային 2):

Ստեղծագործական մօմէնտը մի ազգի կուլտուրայի շրջանում, Ռանքէի տեսակէտով, մի առանձնացած ձգտում չէ, այլ սա պօլիտիկայի և պատերազմի ու բոլոր զէպքերի հետ, որոնք պատմութեան փաստերն են կազմում, անբաժանելի կերպով կապուած է 3): Այս պատճառով էլ պատմական զարգացումը ճիմիայն կուլտուրական ձգտմանց վրայ չէ հիմնուած, այլ նա բխում է նաեւ բոլորովին այլ տեսակի իմպուլսներից, յատկապէս ազգերի անսագոնիզմից, որոնք հողի տիրապետութեան և առաջնութեան համար միմեանց հետ հաւում են: Այս կողմից մէջ, որը ամեն ժամանակներում նոյնպէս կուլտուրայի շրջանն է պարփակում, կազմում են պատմական

համաշխարհային պետութիւններ, որոնք անդադար միմեանց հետ պայքարում են տիրապետութեան համար 1):

Ըստ այս խորհրդածութեանց, որոնք Ռանքէի պատմական աշխարհայեացքի համար վեճական նշանակութիւն ունեն, ազգերի պատմութիւնը հանգէս է գալիս իբր ամբողջական արդիւնք ինչպէս իւրաքանչիւր ազգի մէջ անդի ունեցող ուրոյն զարգացման, նոյնպէս նաեւ այն ազգեցութեան, որ նա խոչոր քրտաքին իրադարձութեանց ընթացքից ստանում է: Այս իրադարձութիւններով եւս պայմանաւորում են կուլտուրական մշտմները ինչպէս իրենց ծագման, նոյնպէս նաեւ նրանց զարգացման մէջ:

Մենք արդէն մեր նախընթաց յօդուածով (Ազգութեան էութիւնն ու զազափարը), — երբ ազգութիւնը իւր բովանդակութեան կողմից իբրեւ այդպիսին ենք ի նկատի առել, — աշխատել ենք ցոյց տալ, որ ըստ Ռանքէի, ազգութիւնը պատմութեան արդասիք է, զրա մէջ անդի ունեցող իրադարձութեանց արդիւնք և ո՛չ ամենւէն ընականից աւած մի բան: Եւ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Ռանքէն պատմութեան մէջ պետութեան և սրա ուժերի ծաւալման իբր հասարակական կեանքի կերպաւորման ամենախոշոր ազգակի է նայում, ապա պետութիւնը ազգութեանց ծագման խնդրում որոշակի գեր է խաղում: «Ազգութեանց մէջ երկան է գալիս մարդկային պատմութիւնը: Գոյութիւնն ունի մի պատմական կեանք, որը յառաջադիմելով, ժողովրդների մի շրջանից միւսին է դիմում: Հենց տարբեր ժողովուրդների սիտեմների կռուի մէջ է ընդհանուր պատմութիւնը ծագած, ազգութիւններն իրենց դիտակցութեանն են և կած» 2): Վերոյիշեալ յօդուածի մէջ մենք չնչտել ենք ետեւ կարճու Մեծի խոչոր նշանակութիւնը գերմանական ազգի տարբեր ցեղերի ազգային միութեան բերելու գործում:

Ընդհանուր ազգային պատերազմական ձեռնարկութիւնները նրապատել են, ըստ Ռանքէի, որ գերմանական ժողովրդի մէջ, որը հնուց ծագում առած կրօնական դաւանութեանց պատճառով կա-

1) Ranke. *ibid.* եր. VIII և IX.

2) Ranke. *Samtliche Verke.* 53/54. Bd. նամակ, 74:

3) Ranke. *Veltgeschichte.* 8 teil. եր. 4:

1) Ranke. *Veltgeschichte.* 1. teil. եր. VIII.

2) Ranke. *Veltgeschichte.* 1. teil. եր. IX.

տաղի երկպառակութեան մէջ էր, ազգային միութեան գիտակցութիւնը կազմուի: Այս տեսակէտից Ռանքէն մեծ արժէք է տալիս Նապօլէօնի ժամանակ տեղի ունեցած աշատագրական պայքարներին: Այս պայքարները մէջ ազգութիւնը ինքն իւր գիտակցութեանն է հասել. այդ պայքարներով է որ կրօնական տարբերութիւնները յետ են մղուել: Ոչ միայն կրօնական տարբերութիւնները, այլև պատմականօրէն առաջացած Գերմանիոյ զանազան երկրամասերը, իրենց կեանքի ուրոյն եղանակներով, խառնուել են և միացել: Այդ հանգամանքով, ասում է Ռանքէն, ազգութեան գաղափարը, որն այդ երկուսից էլ — այսինքն կրօնական տարբերութիւններից և ցեղային առանձնապատկութիւններից — վեր է կանգնած, զօրեղ թափ է ստացել:

Սակայն արմատն այն ոյժի, որ այսպիսի համայն ազգային պատերազմական գործողութեանց մէջ է արտայայտուում և որը զգալապէս նպաստում է ազգային գիտակցութեան բարձրացման — զբանում է ազգային գործունէութեան մի այլ բնագաւառում՝ կուլտուրայի տարբեր շրջաններում: Դրանով մենք հասնում ենք Ռանքէի պատմաճայեցողութեան մի կարևոր կէտին, — ազգի կեանքի տարբեր կողմերի միացման, որոնք միմեանց վրայ ազդում են և մի կոնկրէտ երևոյթում, ներկայ դէպքում ազգային գիտակցութեան մէջ, մարմնանում են: Այս երևոյթն ըմբռնելու համար մենք կարող ենք գրա բաղադրիչ մասերը աւարտելով, բայց նախ քան նրա մեր ապրումի նիւթ գառնալը, մենք պիտի նրա բոլոր առաջ բերող ուժերը ի նկատի առնենք:

Այն գործօնների մէջ, որոնք ազգի ամբողջ կեանքը որոշում են, քաղաքականը, Ռանքէի մօտ, որպէս բոլոր միւսները պայմանաւորող և նրանց վրայ ազդող, առաջին տեղն է բռնում: Սակայն այս հանգամանքը չի խանգարում, որ այս ամենագործող մօճէնտը եւս ազգային կուլտուրայի այլ բնագաւառներից սնունդ ստանայ: Այսպէս Ռանքէն գերմանական կլասիկ գրականութեան վերաբերմամբ այն միտքն է արտայայտում, որ նրա բովանդակութիւնը և նրա առաջադրած իդէալները ամենից առաջ նպաստել են, որ Գերմանիոյ համայն գիտակցութիւնը, մէկ ընդհանուր հոգեկան կեանք կազմուի, այնպէս որ նրանք յետագային ի վիճակի են եղել մեծա-

գոյն համաշխարհային իրադարձութեանց մէջ (աստ Ռանքէն ազատագրական պատերազմներն է ակնարկում ընդդէմ Նապօլէօնի) ազգային ուժով, անկախ կերպով ձեռնամուխ լինել 1): Ուրեմն ըստ այս տեսակէտի, գրականութիւնը նկատուում է նախ որպէս մի կարևոր ոյժ, որն, ընդհանուր ազգային պատերազմական գործողութեանց հետ, գերմանական ազգային գիտակցութեան առաջացման նպաստել է. ապա մեծ ազգային աղաւտմարտը (ընդդէմ Նապօլէօնեան բանակալական ուժիմի) նախապատրաստուած և առջորուած էր հէնց այդ գրականութեամբ: Բազէլի խաղաղութիւնից յետոյ, հոգեկան կեանքի բարգաւաճման առթիւ, որ ամբողջ Գերմանիայում տեղի ունէր, Ռանքէն ասում է, թէ գրականութիւնը, որն այն ժամանակ հանճարեղ ներկայացուցիչներ ունէր, ազգի ամբողջական կեանքի համար մի անհաւասար ազգեցութիւն ձեռք բերեց: Այդ գրականութեան մէջ գերմանական ոգին իւր արտայայտութիւնը գտաւ. «նա եղաւ մեր միութեան կարևոր մօճէնտներից մէկը» 2): Յատկապէս այս գրականութիւնը այն անհնահատելի յատկութիւնն ունէր, որ նա այլևս ազգի մի մասով չի սահմանափակուեց, այլ նա (այսինքն այդ ազգը) ամբողջապէս ընդգրկեց, այդ ազգի միութիւնը իսկապէս ամենից առաջ գիտակցել տուեց 3):

Աստ պիտի յատկապէս շեշտել, որ ըստ Ռանքէի, գրականութիւնը, ինչպէս և առհասարակ կուլտուրան, որն ազգային միութեան գիտակցութեան նպաստել է, ամենեւին իմմաննետ ճանապարհով չէ զարգանում, այլ ինչպէս ստեղծման, նոյնպէս եւ զարգացման մէջ, յատկապէս քաղաքական մօճէնտներով է ուղեկցուում և որոշուում: Այս տեսակէտը պարզ երևում է Ռանքէի մի նկատողութեան մէջ վերաբերեալ Ֆրիդրիխ Մեծի: «Այսքանը հաստատ է, որ այն ինքնազգացման, որը ուղեկցում էր հոգիներին այս թոխչքը, ոչ մի այլ երևոյթ այնպէս չնպաստեց, ինչպէս Ֆրիդրիխ II-ի կեանքն ու համբաւը» Անհրաժեշտ է, որ մի ազգ անկախ զգայ, եթէ

1) Ranke. S. Verke. Bd. 31/32. եր. 89—90.

2) Ranke. S. Verke. Bd. 49/50. եր. 160.

3) Ranke. Abhandlungen und Versiche. եր. 27.

նա ազատ զարգանալ է կամենում: Եւ երբեք ոչ մի գրականութիւն չի ծաղկել առանց պատմութեան մեծ մօճէնտներով նախապատրաստուած լինելու 1):

Ուրեմն կարող ենք ասել, որ ազգութիւնը Ռանքէի մօտ չի հանգէս գալիս իբրև ընկալանից անող մի օրգանիզմ, որը ապագայ զարգացման սաղմը իւր մէջ պարփակում է, այլ նա ինքը իւր ծագումը պարտական է պատմական իրականութեան մէջ տեղի ունեցող իրադարձութեանց, որոնք թէև սկզբից աննախատեսնուած են, բայց իրենց նշանակութեան տեսակէտից ազդի և ազդային գիտակցութեան ստեղծման համար որոշող են հանգէս գալիս: Ազգն աստ զիւրում է որպէս պատմութեան հոսանքում օտեղծուած մի կառուցուածք: Կարեւոր է նկատել, որ Ռանքէի հայեացքները, թէպէտեւ այստեղ վերաբերում են գերմանական ազգութեան, սակայն դժբա ունին նշանակութիւն առհասարակ բոլոր եւրոպական ազգերի վերաբերեալ: Այն գործօնների մէջ, որոնք ներկայումս գոյութիւն ունեցող եւրոպական ազգերի ստեղծման նպաստել են, Ռանքէն քաղաքականին ամենամեծ նշանակութիւն է տալիս: Ազգային գիտակցութեան համար, քաղաքականի հետ միասին նշանակութիւն ունեն նաեւ կուլտուրական գործօնները (նեղ իմաստով վերցրած), որոնք առաջինների վրայ ազդում են և իրենց հերթին նրանցից ազդեցութիւն կրում: Մի յատուկ խիստ բաժանումն քաղաքական և կուլտուրական շրջանների, որոնք ազգային գիտակցութեան համար կարեւորութիւն ունեն, այս աշխարհայեացքի կողմից չի ընդունում: Այդ երկու գործօնները եւս ազգի համայն կեանքի մէջն են դրուում:

Յայտնի է, որ Ռանքէն ունեցել է 19րդ դարու գերմանական պատմագիտական գրականութեան մէջ մի շարք հետեւողներ և այժմ էլ ունի, որոնք իրենց աշխարհայեացքի տեսակէտից, մի կողմ թողած երկրորդայան կողմերը, հիմնական գծերով նոյնանում են Ռանքէի պատմահայեցողութեան: Աստ մեր նպատակը չէ այդ պատմաբաններից իւրաքանչիւրի աշխարհայեացքը բնորոշել, այլ մեր այստեղ արծարծած խնդրի համար բաւական է շեշտել, որ այդ

1) Ranke. *ibid.* եր. 28.

պատմաբանների համար, որոնք քաղաքական պատմագիրներ են կոչում, այն պրօցեսը, որ ազգութեան և ազգային գիտակցութեան ստեղծման է տանում, ո՛չ մի անընդհատ գիծ չէ ցուցադրում, այլ պատահականութիւնները (էվենտուալիտետ), տարբեր երեւոյթների խաչաձևումը, այստեղ, արդիւնքի տեսակէտից, յաճախ վճռական նշանակութիւն են տւենում: Մի անգամ պատահած դէպքերի վերաբերեալ այս պատմաբանները չեն փնտռում նոցա յետեւ գտնուած ինչ որ մի պրօցես, որի իրականացման համար միայն, ուրեմն իրենց անհատականութիւնից զրկուած, յիշուած փաստերը հանգէս գալին, այլ այս փաստերը ազգային կեանքի պոյացման և զարգացման վճռական գործօններն են: Այս պատճառով էլ մէկ անգամ պատահած եզակի դէպքերը, իբրև այդպիսիք, իրենց ամբողջ մարտասնութեամբ, ուսումնասիրութեան նիւթ են դառնում այս պատմաբանների մօտ 1): Ոչ ոք գերմանական պատմագրութեան մէջ, այդ եզակի փաստերի նկարագրման մէջ, չի հանգէս բերել այնպիսի կենդանութիւն և զունեղութիւն, ինչպէս հէնց ինքը Ռանքէն: Բաւական է միայն մի անգամ կարդալ նրա Վոպականութեան պատմութիւնը, համոզուելու համար, թէ ինչպէս պատմական անցեալը, իւր բոլոր կենսաթրթիւ հարադատութեամբ և մարտասնութեամբ, կարող է վերակենդանանալ վարպետ ստեղծագործողի զբոյժի միջոցաւ: Այս ձևով հասկացուած պատմական կեանքում, բոլոր կարեւոր գործօնները՝ պետական կառուցուածքը իւր քաղաքական գործողութիւններով, գրականութիւնը, լեզուն, ինքուստրիան, որպէս, կուլտուրական գրաւումներ են ստեղծուած, որոնք միմեանց վրայ փոխադարձաբար ազդելով, առաջ են բերում համայն ազգային գիտակցութիւն:

Որպէսզի մենք կարողանանք ազգութիւն կազմող ուժերի ու-

1) Ըստ ինքեան հասկանալի է, որ քաղաքական իրադարձութիւնները իբրև մի անգամ պատահած դէպքեր, եզակի տիպի փաստերի շարքին պիտի դասուեն և իբրև այդպիսիք նկարագրուեն: Եւ ուրեմն ամենեւին պատահական մի բան չէ, որ քաղաքական պատմաբանները եզակի դէպքերի նկարագրման են նուիրուած իբրև իրենց ուսումնասիրութեան կենտրոնի:

բոյն նշանակութիւնը պարզել, պիտի նկատել, որ գործօնների զուգահեռականութիւն, այն իմաստով, որ նրանք հաւասար ընթացք ունենային, աստ զոյութիւն չունի և ապա այս գործօնները հաւասարաչափ ազդեցութիւն չունեն ազգային գիտակցութեան համար, այլ քաղաքականը, ինչպէս վերելում նկատեցինք, ամենաընդարձակն ու ւեճիկն է, որովհետեւ նրանով, նրա բախտի վերելքով ու անկումով է պայմանաւորուած միւս բոլոր կուլտուրական կառուցուածքների վիճակը: Այս հանգամանքը, ի հարկէ չի խանգարում, որ այդ ամենաուժեղ գործօնը միւսներից ազդեցութիւն կրի: Նոյնիսկ առանձին ազգային կեանքը այստեղ չի դիտուած իբր մեկուսացած, այլ նա միշտ շիման մէջ է այլ ազգերի հետ, որոնց փոխադարձ ազդեցութիւնը իւրաքանչիւր ազգի մէջ այնպիսի մնայուն արժէքներ է առաջ բերում, որոնք զուտ ազգայնօրէն չէին կարող ստեղծուել:

II

Իբրեւ ուշակցիւ վերայիշեալ միակողմանի քաղաքական-եզական զէպքերի, այլեւ եզակի անհատների, իբրեւ այդպիսիների, նկարագրման նուիրուած պատմագրութեան, Գերմանիայում, 19րդ դարու վերջերում զօրեղ կերպով հանդէս եկաւ է. Բէրնհայմը (1889 թուին) իւր *Lehrbüch der historischen Methode* գրքով, ապա Կ. Լամպրեխտը իւր գերմանական պատմութեամբ (*„Dütsche Geschichte“*, 1891թ լոյս տեսնել սկսած), որոնք ջերմ պաշտպան էին պատմագիտութեան բովանդակութեան լայնացման և ազգի ամբողջ կուլտուրական կեանքի, սրա բոլոր կողմերով, ընդգրկման: Այստեղ կարեւոր է շնչանել, որ Բէրնհայմն ու Կ. Լամպրեխտը ջատագով լինելով հանդերձ կուլտուրայի պատմութեան, առաջինը նայում էր դրան իսկապէս իբրեւ անհրաժեշտ լրացում միւսին այդ զոյութիւն ունեցող քաղաքական պատմագրութեան և այս վերջինի դերը սկզբունքօրէն չէր ժխտում: Նոյնպէս Բէրնհայմը պնդում է, որ կուլտուրական կառուցուածքների, հասարակական վիճակների նկարագրութիւնը ամենևին չպիտի

նսեմացնէ եզական փաստերի անհատական նշանակութիւնը, որոնց բացատրութեան համար իսկապէս մենք ջանում ենք գտնել պատմական ընդհանուր օրէնքներ: Կ. Լամպրեխտը սակայն այս կէտում բոլորովին ուրոյն տեղ է բռնում գերմանական պատմագիտութեան, նոյնիսկ կուլտուրայի պատմաբանների մէջ:

Կ. Լամպրեխտի աշխարհայեացքի համար վճռական նշանակութիւն ունի բիօգենետիկ սկզբունքը պատմական զարգացման համար, ըստ որի անհատի զարգացման ընթացքում ժողովուրդների զխաւոր զարգացման աստիճանները կրկնում են և ընդհակառակը: Մարդկային ազգերն ուրեմն իրենց զարգացման մէջ ունենում են նոյն մանկութիւնը, երիտասարդութիւնը, այրականութիւնը, ծերութիւնը, ինչ որ մի անհատ: Հասկանալի է, որ այս բիօգենետիկ սկզբունքով Լամպրեխտի պատմական տեսութեան մի բոլորովին նոր բնոյթ է արւում: Ինչպէս որ իւրաքանչիւր անհատի մօտ, մանկութեան շրջանում, բոլոր ապրումները մանկական գունաւորում են ստանում և մի ամբողջութիւն կազմում, այնպէս էլ ուրեմն ազգի զարգացման իւրաքանչիւր տուեալ շրջանում, նրա բոլոր կուլտուրական ստեղծագործութիւնները (կրօն, գեղարուեստ, գիտութիւն և այլն), մի միութիւն են կազմում և միեւնոյն ոգով են առգորուած: Այնուհետեւ, ինչպէս որ իւրաքանչիւր անհատ պատանկութիւնից երիտասարդութեան է անցնում անհրաժեշտաբար և ներքին աճման շնորհիւ և ո՛չ արտաքին ազդակների, ապա ուրեմն դրա նման էլ հասարակութեան կեանքը զարգանում է ներքին ոյժի ազդեցութեան տակ և ո՛չ թէ արտաքին պատահական ազդակների պատճառով: Հասկանալի է, որ այս աշխարհայեացքով բոլոր պատմական պատահական (բայց անշուշտ ո՛չ առանց պատճառի) իրադարձութիւնները, եզակի զէպքերը, արտաքին ազդեցութիւնները կարեւոր նշանակութիւնից զրկուած են, որովհետեւ զարգացման ներքին պրօցեսը հասարակութեան օղմից աճեցնում է նրա ապագայ կատարելագործումը: Բնականօրէն այս պատմական ըմբռնումով կարեւոր տեղ պիտի գրուեն միայն հասարակական կուլտուրական կառուցուածքների և վիճակների ուսումնասիրութիւնն ու դրանց զարգացումը, որոնք և իրենց ամբողջութեամբ իւրաքանչիւր պատմական էպօխայում ցույցագրում են հասարակութեան կամ ազգի հա-

սունութեան որոշ աստիճանը:

Հետեւե՞նք այժմ Կ. Լամպրեխտի մօտ գերմանական ազգային գիտակցութեան զարգացման, գիտելու համար, թէ ի՞նչպիսի միակողմանիութեան կարող է տանել վերոյիշեալ թէորիան: Պիտի ասել, որ թէպէտ Լամպրեխտի գերմանական պատմութեան մէջ, հասկանալի պատճառով, մենք միայն գերմանական ազգային գիտակցութեան զարգացման ենք խորամուխ լինում, սակայն ըստ Լամպրեխտի աշխարհայեացքի, այդպէս է զարգանում, ընդհանուր գծերով, առնասարակ իւրաքանչիւր ազգային գիտակցութիւն, եթէ միայն նա նորմալ զարգացում ունի:

Պատմական կեանքի ուսումնասիրութեան համար Լամպրեխտը վերցնում է իբր հիմունք ազգութիւնը: որովհետեւ ազգը «ամենակամայնոր մարդկային հասարակութիւնն է»: Մի գիտական յոռաջողիմութիւն ձեռք բերելու համար պիտի հետազօտուեն — ըստ Լամպրեխտի — իրենց հոգեկան կեանքի ընթացքում եղակի հասարակութիւններ, որոնք յատուկ նշանակութիւն և համեմատաբար նորմալ զարգացում ունեն ու նրանց վերաբերեալ աւանդուած նիւթն էլ մտաչելի է: Երբ այս պահանջն է դրում, ապա մարդ ամենից առաջ այն մտքին է գալիս, թէ պիտի մը ազգային կուլտուրական զարգացումներով սահմանափակել, որովհետեւ անկասկած ազգը մարդկային մեծ համայնքներից ամենակարեւորն է, որն այս կապակցութեան մէջ նկատի է առնում 1):

Ազգային պատմական կեանքը, ըստ Լամպրեխտի, ընթանում է զանազան կուլտուրական դարաշրջաններով 2), որոնցից իւրաքան-

1) Տես K. Lamprecht. *Moderne Gechichtswissenschaft. Frieburg in. Bd. 1905*, եր. 87—88. տես նաեւ *ibid.* եր. 11, ուր ասուած է արդիւր մարդկային համայնքներից կարեւորները՝ ազգերը: Համեմատել անդ, եր. 103: Նման արտայայտութիւններ տես Կ. Լամպրեխտի «Einführung in das historische Denken», զրքում, եր. 73 և 140, Leipzig. 1912:

2) Այդ դարաշրջանները կոչւում են անիմիզմ, սիմիօլիզմ, տիպիզմ, կոնվենցիօնալիզմ, ինդիվիդուալիզմ և սուբեկալիզմ:

չիւրը մի ամբողջութիւն է ներկայացնում և որը իւր ներքին էութիւնից իւր գոյութեան իրաւունքն է ապացուցանում (Արտաքին ազգեցութիւնները (ռեցեցիօն, որնէսանս, դիօզմօս, էնգօզմօս) կարող են միայն ազգել, պրօցեսը արագացնել, հասունացնել, բայց երբեք օրակապէս նոր բան ստեղծել չեն կարող: Եւ Լամպրեխտի համար վճռականն այն է, որ ազգի իմամենեւ զարգացման օյժը կարող է, առանց արտաքին ազգեցութեան էպպէս այն արդիւնքը ցուցադրել, ինչ որ նա այդ արտաքին ազգեցութեանց օգնութեամբ առաջացրել է: Օրինակ Եաստօֆեան ժամանակի համար նա ասում է. «Հեչտ չէ ասել, թէ ծաղկած Եաստօֆեան ժամանակի հոգեկան և հասարակական կեանքում ի՞նչ բան գերմանական հողից է ածած և ինչ՝ ֆրանսական ազգեցութիւնից: Որովհետեւ ինչպէս բոլոր մեծ ռեցեցիօնների ժամանակ է պատահում օտարից միայն այն վերցուեց, ինչ որ հայրենի զարգացման անվրդով ապագայ ընթացքում հաւասար կամ նման ձեւով կը բարգաւաճէր» 1): Գերմանական կուլտուրայի համար հումանիզմի նշանակութիւնը Լամպրեխտը հետեւեալ կերպով է գնահատում «ազգը վերցրեց հենքի կլասիկ կերթութիւնը, ինչքան նա ինդիվիդուալիստական կուլտուրայի ձեռք բերելու և պահպանելու համար նեցուկ կարող էր լինել» 2): Աստեւ Լամպրեխտը յիշուում է վերոյիշեալ բիօպենետիկ օրէնքի վրայ, որովհետեւ դրսից եկած հոգեկան ազգեցութիւնները, թէեւ իւրաքանչիւր անհատի համար մեծ նշանակութիւն ունեն, սակայն նըրանք ի վիճակի չեն այն հոգեկան մեթանիկան վերացնել, ըստ որի երիտասարդի հոգեկան կեանքին հետեւում է այրական հոգեկան կեանքը և այնուհետեւ ծերութիւն 3):

Կուլտուրական դարաշրջաններն աստ ամենեւին պատահական.

1) K. Lamprecht. *Deutsche Gechichte 3. Bd.* եր. 199: Համեմատել անդ *die Rezeption des romischen Recht.* 5. Bd. 1. abt. եր. 112.

2) K. Lamprecht. *ibid.* 5. (1) Bd. եր. 214, տես նաեւ 5 (1) Bd. եր. 174—175.

3) K. Lamprecht. *Moderne Gebichtswissenschaft.* եր. 115.

որէն անկապ կերպով չեն հետեւում միմեանց, այլ նրանք ընթա-
նում են հոգեկան ոյժի մի շարունակական զօրեղացման և թուլաց-
ման գծով: Իւրաքանչիւր դարաշրջանում գոյութիւն ունեցող հոգե-
կան կառուցուածքը կամ հոգեկան կենսակարգը 1) (*seeliche Lebens-
ordurong*) ամենեւին արդիւնք չէ դրսեից որեւէ կերպով շարժող
սոցիալ-հոգեկան ոյժերի, այլ նա մի բան է, որ իւր մէջ զարգաց-
ման որոշ ոյժ է կրում, որն արտաքին ազդեցութեանց շնորհիւ կա-
րող է արագացուել կամ յետ մղուել, երբեք սակայն իւր ներքին
ընտրութի ազդեցութեան մէջ փոփոխութեանց չի կարող ենթար-
կուիլ 2): Իւրաքանչիւր կուլտուրական դարաշրջանում զանուած
զարգացման ոյժը զանազան գրգիռներով հասունութեան է բերում,
որով եւ նոր «հոգեկան կենսակարգ» է ստեղծուում: Այս տեսակէտից
համեմատաբար անտարբեր մի բան է այն հանդամանքը, թէ ինչ
առիթւներով գրգիռներ են առաջանում, որովհետեւ դարաշրջանները
կանոնաւոր կերպով միմեանց հետեւում են, միեւնոյն է թէ ի՞նչ
տեսակի էին գրգիռները, որ նրանց առաջացնում են: Թերեւս լա-
ւազոյն պարագային այս գրգիռները թիթեւ գունաւորում տալին
այս կամ այն դարաշրջանին 3):

Գրգիռները կարող են բոլորովին տարբեր առիթւներից ծագել 4).

1) K. Lamprecht. անդ. էր. 62.

2) K. Lamprecht. անդ. էր. 96.

3) Տես K. Lamprecht. *Einführung in das historische Denken.*
էր. 151. համեմատել անդ. 145—146.

4) Այստեղ գտնուում է Լամպրեխտի աշխարհայեացքի սկզբուն-
քային տարբերութիւնը պատմական մատերիալիզմից: Լամպրեխտի
համար կարեւորը պրօցեսն է, որով դարաշրջանները ընթանում են,
առանց ի նկատի ունենալու. թէ որպիսի առիթւներով այդ դարա-
շրջանները երեւան են գալիս. մինչդեռ պատմական մատերիալիզմի
համար հէնց այդ միջոցը կարեւոր է: Եթէ, օրինակ, ապացուցուի, որ
պատմութեան ո՛չ բոլոր մղիչ ոյժերը տնտեսական ընտրութ ունեն (և
ո՛չ իսկ վերջին հաշուով), ապա արանով անշուշտ տնտեսական պատ-

նոր կրօնական սխառեմների պատճառով առաջացած հսկայական յու-
զումներ, աշխարհի տարածական և ժամանակային հորիզոնի խիստ
ընդարձակումը, նոյնիսկ զօրեղ պատերազմական ղեպքերը երեւում
են այդ նպատակի համար գոհացուցիչ: Գրգիռների մէջ անտեսական
ղէպքերը եւս ականաւոր դեր են խաղացել և խաղում են (*տես*
Einführung in das hist. Denken. էր. 48):

Այս ամբողջ կառուցուածքը հիմնուած է ռուսացիական հոգու
և «անհատական հոգու» համեմատութեան վրայ, որովհետեւ վերջինս
մի բեմ չէ, ուր ասոցիացիաներն ու պատկերացումները, զգացում-
ներն ու ձգտումները արդ անցնէին, այլ ամենից առաջ մի ես է:
«Ոչ ոք մեզնից, ասում է Լամպրեխտը, արդիւնք չէ մեզ վրայ ազ-
գող իրերի: Իւրաքանչիւր ոք յաւակնում է անձնաւորութիւն և
բնաւորութիւն լինել: Եւ ոչ մի բոյս, ոչ մի կենդանի, ոչ մի կեն-
դանի էակ ընդհանրապէս չի կարող, միլիօնաւոր տարիների ընթաց-
քում ունեցած իւր զարգացման մէջ, միայն արտաքին պատճառ-
ների ազդեցութեան շնորհիւ բացառուել: Նա ունի իւր բնածին
զարգացման ձգտումը և իւր յատուկ գեղեցիկութիւնը 1): Այստեղ է

մահայեցողութեան էութեան հարուած կը հասցուի, որը բացառապէս,
վերջին հաշուով, անտեսական զործօնների մէջ հասարակութեանց
գոյութիւնն ու զարգացումը պայմանաւորող ոյժ է տեսնում: Լամպ-
րեխտի աշխարհայեացքի համար սակայն վճռականը իմնանքէս գաւ-
գացման ոյժն է, որը զանազան գրգիռների միջոցաւ հասունութեան
է բերում: Բայց որ Լամպրեխտը իւր գերմանական պատմութեան
մէջ գրգիռ առաջացնող պատճառների մէջ անտեսականին մեծ դեր
է տալիս, որ աստ անտեսական ղեպքերը անաղին ազդեցութիւն
ունեն սոցիալական կեանքի կերպաւորման և զարգացման մէջ — դա
ի հարկէ չէ հակասում մեր վերոյիշեալ ասածին: Սկզբունքօրէն
դիտած, այստեղ տնտեսական երեւոյթներն անպայման անհրա-
ժեշտութիւն չեն, որովհետեւ դարաշրջանները կանոնաւոր կեր-
պով հետեւում են միմեանց, անկախ այն բանից, թէ ի՞նչ տեսակի
գրգիռներով նրանք հանդէս են գալիս (*Einführung in das historische
Denken.* էր. 151):

1) K. Lamprecht. *Moderne Geshichtswissenschaft.* էր. 96—97.

գտնուում, մեր կարծիքով, Համայրեխտի պատմական ընդհանուր աշխարհայնացքի, ինչպէս նաև նրա ազգային գիտակցութեան վերաբերեալ ունեցած տեսութեան կենտրոնը:

Այս համեմատութիւնը, որ Համայրեխտը անհատի և ճասարակական հոգու (Sozialseele) մէջ անուում է, մեր կարծիքով, իւր վերջնական նպատակաւ չէ հասցրած: Վերջիննք իբրև օրինակ մի սովորական իրական մարդու, որը այրականութեան հասակումն է գտնուում: Նրա բնաւորութեան կազմակերպման համար, ինչպէս նա իրապէս այժմ գոյութիւն ունի, անշուշտ այրական հասակը նըպաստել է: Նրա գործերը որոշ հատուցութիւն են յայտնաբերում: Մենք ի վիճակի ենք նրա զարգացման ընթացքին հետեւել: Մենք գիտենք, որ նա այս կամ այն ուսուցչին է աշակերտել, որ նա իւր կեանքում այս կամ այն պատահարների է հանդիպել: Ուսուցչիչը, պատահարները, որոնց նա հանդիպել է, ըստինքեան իւր անձնաւորութեան կողմից դիտած, պատահական երեւոյթներ են, որոնք սակայն նրա բնաւորութեան կազմակերպման և նրա հետագայ գործողութեանց համար վճռական նշանակութիւն են ունեցել: Մենք կարող ենք հարց յարուցանել, թէ այս անձնաւորութեան հասունացման համար ո՞ր մօմէնտները էական են. այրական հասակը, թէ պատահական, բայց նրա իրական զարգացման համար, վճռական պատահարները: Այս հարցին կարող է միայն նրա կենսագրութիւնը պատասխանել, այն է՝ նրա կազմակերպման պրոցեսի ամբողջական նկարագրութիւնը: Եւ աստ պիտի նկատել, որ զէպքերը, իրադարձութիւնները, նրա հասակից ո՛չ պակաս նպաստել են նրա անձի կազմակերպման: Իրտողի կարողութիւնից է կախուած, նրա իւրաքանչիւր գործում այս տարրերից իւրաքանչիւրի ազդեցութեան չափը որոշել և ըստ այնմ դրանց գնահատել: Եւ ուրեմն երբ մենք պատմութեան մէջ հանդէս եկած «սօցիալական հոգին» անհատի հետ համեմատել ենք ցանկանում. ապա մենք պիտի մարդու կենսագրութիւնը օգնութեան կանչենք, որովհետև միայն այս պարագային, մենք համեմատուող երկու օբեկտները իրենց ամբողջական զարգացման ընթացքում հետեւել կարող ենք և նմանութիւնները վեր հանել:

Եւ ինչպէս իւրաքանչիւր անձի ուսումնասիրութեան զէպքում

ոչ միայն նրա հասակը, այլև նրան պատահած զէպքերը պիտի անպայման ի նկատի առնենք, ապա սոցիալական հոգու պատմութեան մէջ եւս նոյն կերպ պիտի վարուենք: Սակայն իսկական Համայրեխտի համար մեր վերջիշտ մօմէնտներից հասակը (որին համապատասխանում է պատմութեան մէջ դարաշրջանը) է պատմութեան վճռական գործօնը 1): Բոլոր միւս մօմէնտները նրա ճգնութեան մասնական պատմութեան» մէջ տուեալ դարու շրջանի գոյութեան համար կարեւոր, բայց ո՛չ անխուսափելիօրէն անհրաժեշտ փաստեր են: Մեր այս տեսակէտը մենք տեսնում ենք ապացուցուած գերմանական ազգային գիտակցութեան զարգացման ընթացքում:

Բոլոր այն ուժերը (պատերազմական գործողութիւններ, գրականական երկեր, տնտեսական դարգացում և այլն), որոնց մենք հանկանական երկեր, տնտեսական դարգացում և այլն), որոնց մենք հանգիպում ենք բոլոր այլ գերմանական պատմաբանների մօտ, գոյութիւն ունեն նաև Համայրեխտի մօտ, սակայն բոլորովին այլ իմաստով: Ռանքէին հետեւող գերմանական պատմաբաններից են ծնունդ գործօնները, որոնք կեանքի տարբեր բնագաւառներից են ծնունդ տունում, ազգի և ազգային գիտակցութեան ստեղծման համար անհրաժեշտ և վերջին փաստերն են և միմիայն նրանց մարմնացումը մի երեւոյթում առաջ է բերում ազգային գիտակցութիւնը: Համայրեխտի համար սակայն, որովհետև նա պատմական գոյութեան պայմաններից մէկը (հասակը=դարաշրջանը) զլիւսուր և նոր դարաշրջանի հոգեկան կառուցուածքի ստեղծման համար վճռական գործօն է ընդունում, միւս այլ, բայց նոյնպէս համազորձակից ուժերը մի է ընդունում, միւս այլ, բայց նոյնպէս համազորձակից ուժերը մի է ընդունում, միւս այլ, բայց նոյնպէս համազորձակից ուժերը մի է ընդունում, միւս այլ, բայց նոյնպէս համազորձակից ուժերը մի է ընդունում, միւս այլ, բայց նոյնպէս համազորձակից ուժերը մի է ընդունում:

Երբ Համայրեխտը ցեղային գիտակցութիւնը իւր կատարելութեան հասած գրութեամբ ընթացքում է, նա շարունակում է, թէ գերմանական հանրային զգացման ապագայ զարգացման համար

1) Այս կարեւոր, բայց ազգի ամբողջ իրական կեանքի ստեղծման համար ոչ միակ գործօնի մանրամասն ուսումնասիրութեան մէջ է կայանում, մեր կարծիքով, Համայրեխտի ամենագործող կողմը:

բախտի մի յատուկ շնորհք պիտի նկատել այն հանգամանքը, որ այնտեղ, ուր ցեղային հպարտութիւնը ամենից շատ զարգացած էր, մի քաղաքական յառաջարկում, արտակարգ կարեւորութեամբ, հանգէտ եկաւ: Մենք գիտենք, որ ֆրանկներն ու նրանց տիրապետող տունը իրենց փառասիրութիւնը իրենց ցեղային շրջանով չսահմանափակեցին: Մերովիւնդեան թագաւորական սերունդը հպատակեցնում իրեն բոլոր այլ ֆրանկ ցեղերը: Ինչպէս նաեւ իշխանութիւնը տարածում է Ալամանների, Թիւրինգոց և Բաւարացոց վրայ 1): Իբրեւ հետեւանք այս քաղաքական գործողութեանց, մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս առաջ է գալիս բոլոր ֆրանկ ցեղերին յատուկ ընդհանրութեան զգացում, որն անշուշտ աւելի բարձր աստիճանի է — ազգային դիտակցութեան տեսակէտից նայած — եթէ համեմատենք նախկին զուտ առանձնակի ցեղական զգացման հետ: Սակայն երբ մենք Լամպրեխտի հետագայ արտայայտութիւններն այս խնդրում ի նկատի ենք առնում, տեսնում ենք որ վերոյիշեալ փաստերը, քաղաքական իրադարձութիւնները, թէպէտեւ պատմական իրականութեան մէջ արժէք ունեն, սակայն շնորհիւ Լամպրեխտի կանխասեալ տեսութեան — ըստ որի իւրաքանչիւր դարաշրջան, իւր ներքին ոյժի շնորհիւ, իւր մէջ ապագայ զարգացման տարրերն է պարունակում — նրանք թէպէտեւ նպաստում են ցեղական դիտակցութեան զարգացման, բայց անպայման անհրաժեշտութիւն չեն ներկայացնում, ուրեմն ե՛ւ հաւատար արժէք չունեն նոր հոգեկան կառուցուածքի ստեղծման համար: Այդ ժամանակ, ասում է Լամպրեխտը, զի ցեղային դիտակցութեան շրջանում, մի նոր զարգացում էր սկսուած, որը վերջապէս այս ճանապարհի վրայ առաջ մղեց: Նա ելնում էր նրանից, որ աստիճանաբար տիպիկական հոգեկան կեանքի հիման վրայ, առաջ արտաքին, ապա ե՛ւ ներքին տիպիկ նմանութիւնը գերմանական ցեղերին պատկանող անձանց յայտնագործուեց և ճանաչելիութիւն գտաւ: Եւ այն տարրը, որ վերջնականապէս այս զարգացման և ճանաչողութեան հասցրեց — (եզուն էր 2): Երբ այ-

1) K. Lamprecht. Deutsche Gechichte. 1. Bd. էր. 17. 1906.

2) K. Lamprecht. Deutsche Gechichte. 1. Bd. էր. 18.

նուկետեւ Լամպրեխտը այն փաստն է յիշատակում, որ 845 թուին, Տրիէնտում, մի դատական ժողովում, առաջին անգամ բոլորովին գիտակցաբար *teñfiseus* բառը գործածուեց ոչ միայն գերմանական լեզուի, այլ ընդհանրապէս գերմանական տիպի որոշման համար, աւելացնում է, որ այդ նոր գաղափարը միայն ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար կարող էր գերմանական հողի վրայ արմատ բռնել և աստիճանաբար կարող էր գերմանական անհրաժեշտութեան տեղի ունենար, ինչպէս այդ պրոցեսը պիտի այնքան անհրաժեշտութեան տեղի ունենար, ինչպէս մարդ գերմանական ազգային-տիպիկ նմանութեան դիտակցական ըմբռնման խորամուխ եղաւ:

Եւ այս պրոցեսը ցուցադրում է տիպիկական կուլտուրական դարաշրջանի վերջին և ամենահասուն երեւոյթներից մէկը ու իւր վերջաւորութեամբ թեւակոխում է մի այլ յետագայ ժամանակաշրջան: Սա մի նշան է, որ սա իւր կատարելութեան համար զիւր բոլորովին արտակարգ հոգեկան փոփոխութեանց, նոր հոգեկան գըրգիւնների և գոյութիւն ունեցող հոգեկան հորիզոնի որոշակի ընդարձակման կարիք ունէր 1):

Նոյնիսկ այնպիսի արտակարգ և գերմանական ազգի համար վճռական մոմենտներ, ինչպէս օրինակ գիւղացիական կռիւները, 30 ամեայ պատերազմը և այլն, օրոնք գերմանական այլ պատմաբանների մօտ որպէս այդ ժամանակի գերմանական ազգային դիտակցութեան անկման վերջնական պատճառ են հանդէս գալիս, ըստ Լամպրեխտի պատմական աշխարհայեացքի, ազգային համայն դիտակցութեան յետ մղուելու համար «երկրորդական պարագաներ» են, որովհետեւ դարաշրջանի կազմուածքը զուրկ էր ցայտուն ազգային զգացմունքից: Եթէ դարաշրջանի (խօսքը ինդիւիդուալիստական դարաշրջանի մասին է) մեծ մասի վերաբերմամբ, որը 1450—1750 թուականի տարիները մէջն է պարփակուած, մի լայնատարած և զօթուականի ազգային զգացմունքի մասին խօսք չի կարող լինել, ապա անբեղ ազգային զգացմունքի մասին խօսք չի կարող լինել, ապա անշուշտ պիտի ի նկատի առնել, որ արդէն այս ժամանակի ամենախորը հոգեկան կազմուածքը իւրաքանչիւր համայն զգացման, ուրեմն խորը հոգեկան կազմուածքը իւրաքանչիւր համայն զգացման և գոյութիւն և ազգային զգացման կազմուելուն շատ դժուարացնում և գոյութիւն

1) K. Lamprecht. ibid. էր. 19:

ունեցող երկրորդական պարագաներում 1), բոլորովին անհար էր դարձնում 2): Այնուհետև Լամպրեխտը բացատրում է թէ ինչու ինդիւիդուալիստական դարաշրջանի կազմուածքը անհրաժեշտ է դարձնում ազգային գիտակցութեան հանդէս գալը:

Որովհետև անհատները մինչև ինդիւիդուալիստական դարաշրջանը զօրեղ կերպով կապուած են եղել միմեանց հետ, ապա այս նոր դարաշրջանում նոքա զգացին միմեանցից բաժանուած, որն անշուշտ իրրեւ ուէակցիւ է հանդէս գալիս նախկին վիճակի վերաբերմամբ: Դրա հետ միասին նաև մի այլ պատճառ է գործում. 15—16րդ դարու մարդկային ազատագրութիւնը նախկին դարերի անհատին կաշկանդող կապերից, ամենից առաջ բանականութեան ազատագրում էր. սակայն բանականութեան գերիշխանութիւնը բաժանում է մարդկանց: Սա կարելի է դիտել ինչպէս անհատների, նոյնպէս նաև մարդկային համայնքների մօտ 3): Պարզ է որ այս տեսակէտից ոչ մի համայն զգացում, մասնաւորապէս ազգային զգացում չէր կարող այն ժամանակ սնուիլ, որովհետև ռազմութիւնը մեծ չափով ժամանակի ընթացքում առաջ եկած մի բան է, որ մինչև մի որոշ զարգացման բարձրութեան հասնիլը միշտ անդիտակից է լինում. զա մի բան է, որ խուսափում է գաղափարների մէջ լուծուելուց և նա չի կարելի մտածել առանձին անձանց *amor intellectualis*ով, որոնք էզօրիստական շահերով կապուած լինէին, այլ միայն ալտրուիստական զգացումներով և աշխարհի հասարակ *amor naturalis*ով 4): Հասկանալի է ուրեմն, որ այս տեսակէտով, ազգութիւնը ինդիւիդուալիստական դարաշրջանի ռացիօնալիստական համայնական գաղափարի մէջ տեղ չէր կարող գտնել:

1) Երկրորդական պարագաներով Լամպրեխտը հասկանում է ա) 1525ի դէպքերը, բ) 30ամեայ պատերազմը, գ) քաղաքացիութեան անկումը:

2) K. Lamprecht. *ibid.* հր. 39.

3) K. Lamprecht. *ibid.* հր. 40:

4) K. Lamprecht. *ibid.* հր. 41:

Եթէ ուշադրութեամբ հետեւենք մտքերի այս շարանին, կը նկատենք, թէ ինչպէս աստ պատմական դոյութեան պայմաններից մէկը մանրամասն նկարագրում է, մինչդեռ այլ ուժերը, պատահարները, իրադարձութիւնները, որոնք տուեալ կիսանքի համար շոյնքան արժէք ունեն, թէպէտև զրանք սկզբից չնախատեսնող ուժեր են, որպէս կողմնակի պարագաներ են հաշուում: Մի պատմական քմ բունումն, որ իւրաքանչիւր դարաշրջանում ինքն իրեն զարգացող իմասնեմ պրօցես է ընդունում, որն ի վիճակի է պատմական իրականութիւնը կերպաւորել, անկախ այն հանգամանքից, թէ երկրորդական պարագաները գոյութիւն ունեն թէ ոչ, այդպիսի մի աշխարհայեացք անշուշտ չէր կարող ընդունել, որ 30ամեայ պատերազմները — ընդարձակ նկարագրուած Լամպրեխտի գերմանական պատմութեան մէջ — որոնք գերմանական ոգեկան, սօցիալական և տնտեսական կեանքը ոչնչացրին, նոյնպէս գերմանական համայն զգացման, ուրեմն և ազգային զգացման անկման, որպէս անկախ և կարեւոր ոյժ, նպաստել կարող են:

Իմասնեմ զարգացման սկզբունքի իբր պատմութեան միակ տիրապետող ոյժի, նշանակութիւնը կարող ենք մենք ամենից յաջող կերպով սուբստանցիալ դարաշրջանի նկարագրութեան մէջ նկատել. ուր, ըստ Լամպրեխտի, ստեղծում է ազգայնութիւնը: Այստեղ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս շերտերը, որը կօմպօզիտիզմով տարուած էր, իւր նախաայրերի գործերն էր զոլում — գերմաններից մինչև ֆրիտերիա Մեծը: Պատմական ազգային նպատութիւնը է ազգայնութեան իսկական հիմնական զգացումը: Այստեղ գեր է խաղում եւ սուբստանցիալ դարաշրջանի նոր հոգեկան կեանքի յորդացող ոյժի զգացումը: Կյանի բանաստեղծութեան և ինդիւիդուալիստական փիլիսոփայութեան ժամանակ մարդ էապէս զգում էր բոլոր ազգերից բարձր և այդպէս էլ արտայայտում էր: Երբ այնուհետև նապօլէօնը արեւմտաքից ներս մտաւ Գերմանիոյ մէջ, երբ ազգայնապալից տարիներում, ազատագրութեան կռիւներում գերմանական ժողովուրդը մի առաջնակարգ ասպետութիւն ցուցադրեց, ապա ազգային զգացումը և նպատակութիւնը բոցալառուեց 1): Այս բոլոր ի-

1) K. Lamprecht. *Deutsche Geschichte.* I. Bd. I. abt. հր. 59.

բաղարձութիւնները սակայն Լամպրեխտին թուում են միայն որպէս նշաններ ազգայնութիւնը ստեղծող իսկական ոյժի, որովհետեւ վերայիշեալ դէպքերը նկարագրելուց յետոյ Լամպրեխտն անմիջապէս աւելացնում է. «Արդեօք այս ու նման դէպքերը ազգայնութեան իսկական պատճառներն են: Այս հարցին դրական պատասխան տալ նշանակում է մի անհատի հոգեկան խորութեան բացատրութիւնը նրա կեանքի ընթացքի արտաքին երեւոյթների մէջ փնտռել: Ո՛չ, շատ աւելի սուբեկտիւ զմի անմիջական էութեան մէջ է խարսխուած ազգայնութիւնը» 1):

Ազգայնութեան և անհատի համեմատութիւնը միայն այն ժամանակ ճիշտ կը լինէր, եթէ մենք այդ երկու համեմատող օբեկտները կամ զարգացման կամ միայուն դրութեան մէջ վերցնենք: Սակայն տուեալ դէպքում Լամպրեխտն այդպէս չէ վարում: Մենք չենք փնտռում մի անհատի հոգեկան խորութեան բացատրութիւնը նրա կեանքի ընթացքի արտաքին երեւոյթների մէջ միայն այն ժամանակ, երբ այս հոգեկան խորութիւնը պատրաստ կերպով մեր առաջ է ներկայանում: Այդ ժամանակ կարիք չկայ պատահական արտաքին դէպքերը նկատողութեան առնել: Սակայն մեր համեմատութեան մէջ հոգեկան խորութիւնը դեռ ստեղծման պրօցեսի մէջն է: Իրական անհատը բազմապիսի դէպքերի, ազդեցութեանց միջոցով է կազմում: Նոյնը վերաբերում է նաև ազգայնութեան: Վերայիշեալ դէպքերը, նախ քան ազգային գիտակցութեան ցիակատար կազմակերպուելը: գոյութիւն ունեն և այդ նոր ստեղծուելիք ազգային գիտակցութեան մէջ անհրաժեշտ բաղադրիչ տարրեր են կազմում: Հետեւե՛նք սակայն Լամպրեխտի մտածողութեան ընթացքին:

Սուբեկտիւ դարաշրջանում բոլոր միջին այդ գոյութիւն ունեցող սահմանափակումները փոխում են: Իւրաքանչիւր անձի վրայ պարտականութիւն է դրում մի բան լինել և դրա համար կրթուել: Սակայն այդպէս կրթուած անձը մեկուսացած չէ մնում այս աշխարհում, այլ օժտուած կամքի, զգացումի և բանականութեան ուժերով և այդ սեփական ուժերի գիտակցութեամբ, նա մըտ.

1) K. Lamprecht, Deutsche Geschichte. 8. Bd. 1. abt. Կր. 60.

նում է աշխարհ և իւր վերայիշեալ ուժերին ազատ զարգացման և գործունէութեան մէջ դնում: Այս բնատրութիւնը բոլորովին հակապատկերն է ինգլիզիզուայիստական մեկուսացած անհատի: Այժմ անձը հազար ու մի ձևով ազդում է կեանքի վրայ և նմանապէս ազդում շրջապատող կեանքից: Իբրև հետեւանք այս փոխադարձ ազդեցութեանց, ծնւում է այն ընկերային կուլտը (Freundschaftsbeküßnis), որը 18րդ դարու կիսից արապետում է հոգեպէս զարգացած շրջաններին 1): Սուբեկտիւ ժամանակներում, ասում է Լամպրեխտը, կեանքի շրջանի լայնացումը, որի մէջ իսկապէս իւրաքանչիւր սուբեկտ ազդում է և ազդել կարող է, աստիճանաբար իւրաքանչիւրին ընձևոնում է կենսական յարաբերութեանց անվերջ առատութիւն և բազմապիսուսութիւն: Ժիմեանց հետեւող սերունդներին սակայն միաժամանակ մի այնպիսի առատութիւն և բազմապիսուսութիւն ժառանգական յաակութեանց: Հետեւանք լինում է շահերի մի հսկայական հիւսուածք: Պարզ է, որ մի այդպիսի կեանք միայն ազատութեան մէջ կարող է բարգաւաճել: Պարզ է նոյնպէս, որ գապիտի սահմանափակութի, եթէ չէ ուզում հիւանդազին դրութեան և բաժան-բաժան լինելուց առաջ եկած մահուան ենթարկուի: Հէնց սա այն տեղն է, ուր ազգային շրջանակը ազդեցիկ է լինում: Միայն նա իւր ընդարձակ շրջանում այս կեանքը միացած է պահում: Եւ այսպէս բացատրում է, որ դրա (այսինքն ազգութեան) պահպանման կամ ուր պա դեռ ձեռք չէ բերուած զրա նուաճման համար բոլոր մեծ շահերը հանգէս են զալիս, անցեալի ամբողջ ոգեւորող սէրը, ամբողջ ազգային հպարտութիւնը ազդեցութիւն են ունենում 2):

Այս ամբողջ գիտողութեանց մէջ մենք նկատում ենք երկու տեսակի երեւոյթներ. ա) այն նախապայմանները, որոնք ընկերային կուլտի առաջացման համար անհրաժեշտ էին և վերջինիս գոյութիւն

1) Sbu K. Lamprecht. ibid. 1. Bd. Կր. 46—47.

2) K. Lamprecht. Deutsche Geschichte. 8. Bd. 1. abt. Կր. 60: Համեմատել K. Lamprecht Zür Yüngsten Deutschen Vergangenheit. 2. Bd. 2. halfde. Կր. 63—64.

ունենալը . բ) ազգային զժի ներկայութիւնը դրա մէջ : Այս երկու տիպի փաստերի մէջ — որոնք իրականութեան մէջ միացած են — եղած կապակցութիւնը հիմնաւորելու համար կամայրեխար առաջարկում է վերոյիշեալ նախադասութիւնը «սա պիտի սահմանափակուի, եթէ չէ ցանկանում հիւանդազին դրութեան և բաժան-բաժան լինելուց առաջ եկած մահուան ենթարկուի» : Այս «պիտի» սակայն մի յետադարձ եզրակացութիւն է կատարուած իրողութեան վերաբերմամբ և ոչ թէ վերջինիս իրական բացատրութիւնը : Մենք տեսնում ենք, որ «ընկերային կուլտը» կլասիկ բանաստեղծութեան ժամանակ կօսմօգօրիտական հոսանքներով տողորուած էր և մենք կարող ենք ընդունել, որ այդ հոսանքները կարող էին գեո էլ աւելի զօրեղանալ, եթէ արտակարգ պարագաները գերմանական ազգին հանդիպած չլինէին : Մենք սակայն տեսնում ենք, որ Նապօլէօնի նուաճումները ժամանակ և յատկապէս ազատագրական կռիւների ժամանակ ու նրանից յետոյ այդ «ընկերական կուլտը» իւր մէջ շեշտուած ազգային զիծ է պարունակում : Նոր կեանքի այս կերպարանափոխութիւնը կարելի է միայն այն ժամանակ բացատրել, եթէ մենք կանխօրէն պատմութեան իրէալ ուղղութիւնը չտրուագծենք, եթէ մենք «ընկերային կուլտը» միայն որպէս կարեւոր նախապայման ընդունենք ազգային կեանքի նոր ուղղութեան համար, որը զանազան գործօնների ազդեցութեան շնորհիւ հանդէս է եկել : Կամպրեխաի համար սակայն, որովհետեւ նա կանխօրէն ազգի բոլոր չնախատեսող պատահարները որպէս պատմութեան ո՛չ ակտիւ գործօն է ընդունում և նա իմամենեւեւ է զարգացնում, ապա պատմական իրականութեան բոլոր հսկայական դէպքերը միայն նոր հոգեկան կեանքի համար, որը համայնական զգացումն ու հայրենասիրութիւնը իւր մէջ որպէս հնարաւորութիւն էր պարփակում, որպէս փորձ են հանդէս գալիս, այդ հնարաւորութիւնը իրականութիւն գարձնելու համար :

Եթէ բիօզինետիկ օրէնքը, որ մենք վերեւում յիշատակեցինք և որը դեկավարում է կամպրեխտի մտքերի ընթացքը, միայն մի ենթադրական տուեալ լինէր, չյաւակնելով ամբողջ պատմական անցեալը միայնակ բացատրել, այլ պատմութեան միւս գործօնների հետ միասին, ազգի ամբողջ կեանքի ըմբռնման օգնել, ապա տարբեր

ուղղութիւնները գերմանական պատմագրութեան սկզբունքով կը հաշտուէին . որովհետեւ մի աւելի բարձր տեսակէտից դիտած, այս երկու ուղղութիւնները միմեանց լրացնում են : Մէկը դրօշմից ուսումնասիրում է սօցիալական անհատի դէպքերը, պատահարները, միւսը՝ հասակը : Սակայն իրական կեանքը այդ երկու մօմէնաներն էլ իւր մէջ պարփակում է :

Այս պատմահայեցողութեան ընթրոշ կողմը նրա մէջն է, որ աստ պատմական իրականութեան իրէալ հնարաւորութիւնը (կերպաւորումը) որպէս իսկական իրականութիւն է ընդունում : Երբ այն մօմէնաները, որոնք պատմական իրականութիւնը առաջ են բերում, որպէս հիմնական փաստեր չեն վերցրում, պատմական իրադարձութեանց (միւսնոյն է, թէ սրանք եղական թէ կօլլեկտիւ են) անհատական նշանակութիւնը վերջին հաշուով կորչում է : Այս եզակի փաստերն ամենեւին անհրաժեշտ և վերջնական մղիչ ուժերը չեն պատմական զարգացման, այլ նրանք միջոց են, սկզբից որոշուած պրօցեսը իրականացնելու համար : Այս պրօցեսի կրողը մի իմամենեւեւ զարգացման ուժով օժտուած ազգի հոգին է, որը զանազան գրգիռների միջոցով հասունութեան է բերում : Այս գրգիռների միջոցով առաջացած դարաշրջանները միմեանց հետեւում են կանոնաւոր կերպով և իւրաքանչիւրը այդ դարաշրջաններից մի ամբողջութիւն է ներկայացնում, որն իրենից իւր գոյութեան իրաւունքն է ապացուցանում :

Կուլտուրական կատուցուածքները զուգահեռական են գնում իրենց զարգացման մէջ և կուլտուրական դարաշրջաններից իւրաքանչիւրում ազգային հոգին, որ մի միութիւն է ներկայացնում, բոլոր ստեղծագործութեանց վրայ իւր զրոյմն է գնում : Ազգային գիտակցութիւնը եւս այս ամբողջ պրօցեսի մի արգասիքն է : Ազգային միութեան գիտակցութեան կազմուիլը թէպէտեւ պատահական, աննախատեսուած, անհատական դէպքերին ենթակայ է, սակայն նա ունի իւր, այդ պատահականութիւններից անկախ ընթացքը : Պատահականութիւնները սակայն ազդում են ո՛չ վճռական կերպով և ոչ էլ նրանք որոշակի նշանակութիւն ունեն պատմական պրօցեսի համար :

Մենք արդէն ակնարկեցինք, ո՛ւր է գտնուում այս պատմական

ըմբռնման միակողմանիութիւնը: Աստ գեղարուեստական աչքով դի-
տած անցեալը, իւր հիմունքից նկատած, որպէս բաւարար մատե-
րիւ է վերցուում իրական կեանքի բացատրութեան համար. մինչ-
դեռ վերջինը իրօք զանազան, պատմութեան մէջ ստեղծուած, փո-
փոխակի տարրերի կտրիք ունի, բանական կերպով բացատրուելու
համար: Եթէ ունենանք այս մի օրինակով բացատրել, ապա կարող
ենք ասել, որ մի ազգի պատմական կեանքը, առանց այդ բազմա-
պիսի փոփոխուող եղակի դէպքերի, այն երեխան է, որ այրական հա-
տակը իւր մէջ իբրև հնարաւորութիւն պարփակում է, մինչդեռ այս
եղակի, անհատական տարրերը հէնց նպաստում են ազգային կեանքի,
ինչպէս նաեւ այրական հասակի բնաւորութեան իրական կերպա-
ւորման:

Ռանքէին հետեւող պատմաբանների համար գլխաւորաբար
պատմութեան մէջ ստեղծուած և նրա մէջ ազդող գործօնները ի-
րենց անհատական և մնայուն նշանակութեամբ վճռական և վերջին
ուժերն են ազգային կեանքի ձեւակերպման համար: Լամպրիստի
համար սակայն կարեւորը այդ ոյժերի յետեւը գտնուած, գրունց իշ-
խող ու ղեկավարող ազգային հոգին է պատմութեան իմաստալից
գլխաւոր շարժիչը:

Այս երկու ուղղութիւնների գոյութեան իրաւունքը միայն
նրանումն է, որ պատմական կեանքը այնքան բարդ, բազմակող-
մանի է, որ այս տեսութիւններից իւրաքանչիւրին փաստերի մի ա-
հազին քանակ է ընձեռնում, որոնք կարող են ըստ ինքեան ամբող-
ջութիւն ներկայացնել: Այս եզանակով պատմական կեանքի մի
կողմը սուր կերպով վեր կը հանուի և կը լուսաբանուի ու մոլորու-
թիւնը միայն նրանից է առաջ գալիս, երբ այս միմեանց փոխա-
դարձաբար լրացնող ուղղութիւններից իւրաքանչիւրը մենակ ազգի
ամբողջ կեանքն ու զարգացումը ամբողջապէս բացատրել է յաւակ-
նում:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ

Մարդկային հետախուզող մտքի համար ամենակենսաթրթիւ
պրօբլեմներից մէկն է նոյն ինքն մարդ էակի ճանաչողութիւնը:
Թարդու բազմատեսակ և բազմաբովանդակ կարողութիւնները դա-
րերի ընթացքում զանազան տեսակէտից ուսումնասիրութեան նիւթ
են դարձել և այսօր էլ դառնում են ու դարձեալ անկատար է մեր
իմացութիւնը և մենք նորանոր միջոցների, գիտական նոր գիտցիկ-
լանների ու ուրոյն գիտութեանց ենք զիմում՝ խնդրի լուսաբանման
համար. Ներկայիս մարդը, իւր ունեցած բոլոր յատկութիւններով
հանդերձ, դեռ մեզ բաւականին նիւթ չէ տալիս, վերոյիշեալ պրօբ-
լեմը լուծելու, որովհետեւ մարդկութեան օւնեցած զանազան և ի-
րարից յաճախ ասրբեր դարաշրջաններումն է իսկապէս յայտնադոր-
ծում մարդու ամբողջ էութիւնը: Այս պատճառով էլ պատմական
իրականութիւնը ամենահիմնական աղբիւրներից մէկն է մարդաճա-
նաչութեան տեսակէտից: Սակայն պատմութիւնը չէ զբաղում մար-
դով իբրև եղակի էակով, այլ ինչքան մարդիկ իբրև հասարակա-
կան էակ են դործել և զարգացում ցուցադրել պատմութեան մէջ:
Վերացականօրէն վերցրած, մեկուսացած մարդու կեանքը չի կարող
մեզ լիակատար բացատրել պատմութեան մէջ հանդիսաբերուած
քաղաքակրթական կառուցուածքների (կրօն, գիտութիւն, գեղար-
ուեստ և այլն) ստեղծումը, որովհետեւ վերջինները ամենեւին գոյու-
թիւն չէին ունենալ, եթէ չլինէր հասարակութիւն և հասարակական
կեանք: Հասարակական կեանքի ուրոյն յատկութիւնը հէնց այն է,

պէս տուեալ: Սովորաբար չէր շօշափւում գոյութիւն ունեցող պե-
տական ձեւի ծագման խնդիրը և նրա համապատասխան լինելը պայ-
մաններին, ու այդ պետական ձեւն էլ չէին դիտում որպէս զար-
գացման երկար շղթայի օղակներից մէկը: Դրա փոխարէն տարւում
էին իրէտրական հասարակական կազմի ֆանտաստիկ պատկերներով,
որոնք սակայն որևէ կապակցութեան մէջ չէին գրւում գոյութիւն
ունեցող հասարակական հաստատութեանց և նրանց զարգացմանց
հետ: Ոչնչից ստեղծւում էր աստ իրէտրական կազմը: Այս դարա-
շրջանին զգարգացման զաղափարը օտար էր» 1):

Սակայն բացի զարգացման զաղափարի բացակայութիւնից, գո-
յութիւն չունէր նաեւ այն ըմբռնումը, թէ «հասարակութիւնը,
ինչպէս մնացեալ աշխարհը, ենթարկուած են օրէնքների, որոնք
անհրաժեշտօրէն առաջ են գալիս նրանց բնոյթից և որոնք նրան
արտայայտում են, Այս ըմբռնումը շատ զանազակ է կազմուել» 2):
Մարդիկ կարծում էին, ասում է Դիւրքհայմը, որ որոշ բանաձևեր
կամ որոշ ժեստեր կարող են մի անշուշտ առարկայ կենդանի էակ
դարձնել, մի մարդու կենդանի կամ բոյս դարձնել: Այս ցնորամիտ
զաղափարը յատկապէս հասարակական երեւոյթների վերաբերմամբ է
կիրառութիւն գտնում, որովհետեւ հասարակական զեպքերը շատ
աւելի բարդ լինելով, շատ աւելի դժուար էք նրանց ներկայացրած
կարգը գիտել և հետեւապէս մարդիկ կարծում էին, որ ամեն ինչ
անդ պատահում է պատահական և անկարգ կերպով: Միւս կողմից
չնորհիւ այն հանգամանքի, որ հասարակական երեւոյթների գերակա-
տարները մենք մարդիկ ենք, որ այսպէս կամ այնպէս ենք կամե-
նում և ըստ այնմ գործում ու իրերի ընթացքի վրայ ազդում, են-
թադրել է տալիս, որ ուրեմն բացառապէս մեզնից է կախուած այդ
երեւոյթների ընթացքը և հետեւապէս մենք կարող ենք դրանց այն
բնոյթը տալ, ինչ որ մենք ուզում ենք: Մի ինչ որ մտախաբու-

1) Տես՝ Գ. Կուլպով, — «Սոցիալոգիա, էտնոլոգիա և մասերիա-
լիստիչեսկոյէ պոնիմանիէ իստորիի», թարգմ. գերմաներէնից, Կիև,
1905, եր. 4:

2) Տես՝ E. Durkheim. *ibid.* եր. 308.

թեամբ մեզ թոււմ է, թէ հասարակական երեւոյթների մէջ չկայ
օրժեկախիւ իրականութիւն, ուրեմն եւ կարիք էլ չկայ իմանալ, թէ
ինչ է այդ օրժեկախիւ իրականութիւնն ու այն օրէնքները, որոնցով
նա առաջ է մղւում 1): Այս տեսակէտը մեզ ատարբինակ չափով
թուայ, քանի որ այսօր էլ դեռ մարդիկ և նոյնիսկ իմբակցութիւն-
ներ կան, որոնք կարծւում են ու այդ ուղղութեամբ փորձում, որ
բուական է որ մենք կամենանք, կարող ենք մի հասարակական
կառուցուածքը մի այլով, աւելի լաւագոյնով փոխարինել: Մինչդեռ
պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ նոյնիսկ կառուարայի այնպիսի
բնազաւառներ, ինչպիսին է օրինակ կրօնական աշխարհը, որը շատ
աւելի մեր անհատական կեանքի հետ է կապուած, — ասենալով
հանդերձ իւր ազդելը մարդու ներքին կրօնական հակումների
մէջ — ժամանակի ընթացքում ինքնիցի ուժով արամադիր է քա-
րանալ զանազան օրժեկախացած հաստատութիւնների մէջ, որոնք
զգոյց մեր անհատական կեանքի ապրումների վրայ աշխատում են
զանազան կերպով անհատական ոյժ բանեցնել և իրենց ծառայեցնել:
Կրօնական բարենորոգութեան (աէֆօրմացիայի) ժամանակ տեղի ու-
նեցող պայքարը մի շատ զեղեցիկ օրինակ է, թէ ինչպէս անհատա-
կան կրօնական ապրումներից բխած և ապազային գարբի ընթաց-
քում կերպարանաւորուած, կարծրացած հաստատութիւնները, հե-
տեւելով իրենց օրժեկախ ընթացքին, բռնանում են նոյն ինքն այդ
անհատի կենսաթրթիւ պահանջների վրայ:

Միմիայն 19րդ դարու վերջին մարդիկ սկսեցին նկատել, որ
սօցիալական աշխարհը ունի իւր ուրոյն օրէնքները, ինչպէս բնու-
թեան այլ աշխատանքները: Մօնեացիոն յայտարարում է, որ օ-
րէնքները անհրաժեշտ յարաբերութիւններ են, որոնք իրերի բնոյ-
թից են առաջ գալիս և այս օրէնքը կիրառելի է նաեւ հասարակա-
կան երեւոյթների վերաբերմամբ ու նրա «Օրէնքների Ոգին» որո-
շակի նպատակ ունի ցոյց տալ, թէ ինչպէս իրաւական հաստատու-
թիւնները հիմնուած են մարդկանց և նրանց միջալայրի բնոյթի
վրայ»: (Տես Durkheim. *ibid.* եր. 309):

Այսպիսով ուրեմն պատմական փաստերի բացատրութեան զեպ-

1) Տես՝ E. Durkheim. *ibid.* եր. 309.

քում, որը ենթադրում էր իբր բազմապիսի պատահականութեանց մի կօնգլոմերատ, մի որոշ չափի բնական անհրաժեշտութեան զազափարն է ներմուծում 1)։ Այստեղ պիտի նկատել, որ Մօնտեսքիոյ մօտ անզամ մենք չենք հանդիպում հասարակութեան օրինաչափ աճիտն և նրա զարգացման առանձին շրջանների յաջորդականութեան զազափարին 2)։

Մեր նպատակը չէ այստեղ կանգ առնել հասարակութեան վերաբերեալ տեսութեանց զարգացման պատմութեան վրայ 3)։ Այստեղ մեզ զբաղեցնողը հասարակագիտութեան զբաղման յատուկ առարկան է, այն հանգամանքը սակայն, որ հասարակական երեւոյթները ոչ թէ պատահական բնոյթ են կրում, այլ որ նրանք ենթարկուած են որոշ օրէնքների, և դրանցով են ղեկավարում, լոկ հնարաւոր է դարձնում այդ երեւոյթները գիտական ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնել։ Սակայն, դրանով ղեռ հասարակագիտութեան իբրեւ ուրոյն գիտութեան, գոյութեան իրաւունքը չէ սպացուցուած, որովհետեւ հասարակական երեւոյթների զանազան կողմերով զբաղուած են նաեւ այլ գիտութիւններ, օրինակ քաղաքատնտեսութիւն, իրաւագիտութիւն, քաղաքական հաստատութեանց պատմութիւն, կրօնների պատմութիւն և այլն։ Ուրեմն նա պիտի ունենայ իւր յատուկ ուսումնասիրութեան առարկան։ Տեսնենք թէ ի՞նչպէս է նայում այս խնդրին հասարակագիտութեան հիմնադիր Օգիւստ Կօնտը։

Ըստ Կօնտի, դրական փիլիսոփայութեան ամենաբարձր ամբի-

1) Տես՝ Գ. Կուպով, *ibid.* Կր. 7—8.

2) Տես՝ Մ. Կովալեւսկի, — «Սօցիոլոգիա», հատոր I. Պետերբուրգ, 1910, Կր. 127—128։

3) Տես՝ Օգ. Կօնտին կանխող մատնողների մասին Մ. Կովալեւսկի, *անդ* Կր. 126—155. Տես նաեւ Պ. Բարա, *ibid.* Կր. 13—21, յատկապէս 15—21 երեսները, ուր խօսում է մանրամասն Ս. Սիմօնի տեսութեան մասին, որն ազդել է իւր աշակերտ և սօցիոլոգիայի իսկական հիմնադիր Օգ. Կօնտի աշխարհայեացքի վրայ։

թիոնն է յայտնագործել երեւոյթների օրէնքները 1)։ Նա յայտարարում է, որ դրական փիլիսոփայութեան հիմնական բնոյթն է բոլոր երեւոյթները ղիտել որպէս ենթակայ բնական անփոփոխ օրէնքների (տես, *անդ՝* Կր. 8)։ Եւ անա ըստ Կօնտի, հասարակական երեւոյթները միշտ ենթակայ են անխուսափելիօրէն նման անփոփոխ բնական օրէնքների 2)։ Եւ այս տեսակէտից էլ Կօնտը օրինակ Մօնտեսքիոյին բարձր է համարում նրա ժամանակի բոլոր փիլիսոփաներից, որովհետեւ նրա մօտ գերիշխում է Տեսնենք՝ ըմբռնել այսուրից, որովհետեւ երեւոյթները որպէս նոյնպէս ենթակայ բնական հետեւ քաղաքական երեւոյթները որպէս այլ երեւոյթները 3)։ Նոր անփոփոխ օրէնքներին, ինչպէս բոլոր այլ երեւոյթները 3)։ Նոր ստեղծած գիտութեան Կօնտը սօցիոլոգիա անուն է տալիս, որն ըստ նրա, լիակատար համապատասխանում է արդէն նրա կողմից ներմուծուած սօցիալական Ֆիզիկա տերմինին։ Սօցիոլոգիա տերմինով նա նպատակ ունի մէկ բառով բնորոշել բնական փիլիսոփայութեան այս լրացուցիչ մասը, որը վերաբերում է հասարակական երեւոյթներին յատուկ հիմնական օրէնքների ամբողջութեան դրական ուսումնասիրութեան (անդ, չորրորդ հատոր, Կր. 132)։

Կօնտն իւր այս նոր ստեղծած գիտութիւնը երկու գլխաւոր մասի է բաժանում՝ սօցիալական սոսիկա և սօցիալական դիմաւիկա։ Սօցիալական սոսիկան, որն «ամբողջ սօցիոլոգիայի առաջին բանական հիմունքն է կազմում» (տես, *անդ՝* չորրորդ հատոր Կր. 190—191), զբաղում է մարդկային հասարակութեանց գոյութեան պայմաններով։ Նա խորը վերլուծման է ենթարկում բոլոր մարդկային հասարակութեանց գոյութեան համար այդ ընդհանուր պայմանները (տես հատոր չորրորդ Կր. 283)։ Նա ուսումնասիրում է տարբեր հասարակութիւնները՝ իբրեւ տուեալներ իրենց մնայուն դրութեամբ և ընտում, թէ ի՞նչ հիմունքների վրայ են նրանք խաբսխուած, թէ նրանց մէջ գոյութիւն ունեցող ասարեք կուլտուրա-

1) August Comte. *Cours de philosophie positive*. Paris. 1907. Tome premier. 5em editlon. Կր. 8.

2) Տես՝ August Comte. *ibid.* 4րդ հատոր, 1908, Կր. 163 և 167։

3) Տես՝ August Comte. *ibid.* 4րդ հատոր. Կր. 127։

կան կառուցուածքները (կրօն, պետութիւն, զեղարուեստ, զիտութիւն, տնտեսութիւն և այլն) ի՞նչ պատճառներով է որ փոխադարձաբար ազդում են և ներգաշնակութիւն կազմում: Հիմնական գաղափարն սոստ այն է, թէ իւրաքանչիւր տուեալ հասարակական կառուցուածքի զանազան կողմերը չեն կարող մեկուսացած գոյութիւն ունենալ և ուրեմն իբրև այդպիսին չեն կարող զիտուել, այլ զբանք իրենց փոխադարձ կախման մէջ պիտի նկատի ունենալ և այդ հասարակական կառուցուածքի զանազան մասերը պիտի մի հիմնական համերաշխութիւն (ներգաշնակութիւն) ներկայացնեն և իբրև այդպիսին՝ միմեանց հետ սերտօրէն բաղադրուեն (տես անդ՝ հատոր չորրորդ, եր. 171):

Այս հիմնական համերաշխութիւնը (*solidarité fondamentale*) կոչում է նաև *le consensus social* (տես 4րդ հատոր, եր. 172, համեմատել անդ, եր. 176): Արդէն ըստ Կոնաի, ուր կայ որևէ սիտեմ, անդ պիտի գոյութիւն ունենայ որոշ համերաշխութիւն (տես անդ՝ 4րդ հատոր, եր. 183), բայց այս *consensus*ը միշտ այնքան աւելի սերտ է դառնում և շնչուած, ինչքան նա գործադրում է աւելի բարձր և աւելի սակաւ ընդհանուր երեւոյթների վերաբերմամբ (տես՝ անդ, չորրորդ հատոր եր. 184): Ուրեմն այս համերաշխութեան, ներգաշնակութեան սկզբունքը գերիշխող նշանակութիւն է ստանում հասարակական օրգանիզմում, որն ինչպէս յայտնի է, ամենաբարձր օրգանիզմն է: Եւ որովհետև հասարակական երեւոյթները խորապէս կապակցեալ բարդութիւն են ներկայացնում, սրանից հետևում է, որ հասարակական կառուցուածքի զանազան կողմերը պիտի միշտ իրենց փոխադարձ կախման մէջ զիտել (տես անդ՝ եր. 195):

Տուեալ հասարակութեան մշակոյթի տարրերի համապատասխանութեան հանգամանքը, նրանց փոխադարձ առնչութիւնը, փոխադրեցութիւնը, ներգաշնակութիւնը Կոնաի աշխարհայեացքի ամենաբնորոշ տարրերից մէկն է, ըստ որի անհնար է ենթադրել օրինակ Վի ջաղաքակրթութիւն, օրի տարրերը չափազանց այլազան լինէին. ինչպէս որ անհնարին է մի հասարակական կազմակերպութիւն, որի բաղկացուցիչ տարրերը լինէին ժողովրդավար (գեմոկրատիկ) հանրապետութիւնը՝ ամբողջ ազգաբնակչութեան հան-

րական լայնատուութեամբ, իրաւաբանօրէն կղզիացած կատարները և ամբողջ հողի սեփականութեան և դրամազուխների (կապիտալիզմի) մի ընդհանուր պատկանելի. ինչպէս որ անհնարին է ամբողջ մասսայի կատարելապէս զիտական աշխարհայեացքի տէր լինելը միացնել ներքուստ իսպառ չլաստիարակուած՝ վայրենիների արեւելեան բռնակալութեան հետ» 1): Ուրիշ խօսքով ասած, ստատիկայի օրէնք է, որ տուեալ քաղաքակրթութեան մէջ տիրապետող սկզբունքները պիտի մարմնանան անխտիր կերպով նրա բոլոր տարրերի և հասարակական ձեւերի մէջ ու այդ սկզբունքներով ստորոգում աշխարհայեացքը պիտի ամբողջութիւն ներկայացնէ ե՛ւ ոչ թէ հակադիր, միմեանց ժխտող տարրեր պարունակէ, ինչպէս պարզ կերպով վերելի օրինակներն են ցոյց տալիս: Անշուշտ, վերջի վերջոյ մարդ անհատն է կրողը վերայիշեալ սկզբունքների և որովհետև նա իւր ունեցած գաղափարները անհրաժեշտաբար միութեան է վերածում և ըստ այնմ էլ կիրառում հասարակական կեանքում, ապա երբ հասարակական կեանքի և կուլտուրական կառուցուածքների հիմքում տարրեր և հակոտնեայ սկզբունքներ են լինում, նա ջանում է վերացնել այդ հակասութիւնները և մի ընդհանուր համերաշխութիւն ստեղծել նրանց մէջ ու միայն այս պարագային է նա իրեն բաւարարուած զգում: Արդ, տուեալ մշակոյթի տարրերի այս իրեն բաւարարուած զգում: Արդ, տուեալ մշակոյթի տարրերի այս փոխադարձ առնչութիւնը, կախումը, փոխազդեցութիւնը, ներգաշնակութիւնը որոշ օրէնքների են ենթարկուած, որոնք ե՛ւ հէնց ուսումնասիրում են հասարակական ստատիկայում: Մենք յետոյ կը անենք, թէ ստատիկայի ներգաշնակութեան այս հիմնական գաղափարը ինչպիսի հետեւանքներ ունի և ինչպէս նա միւս զիտական զիտցիպլինաները կախման մէջ է գնում ու ստորադրում հասարակութեան: Այստեղ պիտի նկատել, որ Կոնաը իւր վերայիշեալ ստատիկայի վերաբերեալ ուսմունքը հասարակական «կարգի» ուսմունք է անուանում:

Կոնաի ստեղծած զիտութեան հասարակագիտութեան (սօցիոլո-

1) Տես՝ Պրոֆ. Ն. Կարէիւ, «Գաղափարների, հաստատութիւնների և անձնաւորութեան դերը պատմութեան մէջ», թարգմ. ռուսերէնից Ս. Գասպարեան, եր. 35-36:

գիտյի կամ ասոցիալական ֆիզիկայի») երկրորդ մասին՝ դիմամիկալիկն յատկացուում է հասարակութեան յառաջադրման (progres) օրէնքների ուսումնասիրութիւնը: Կօնաը համարում է մարդկային յառաջադրման հիմնական գաղափարը առաջին անխուսափելի հիմունքը ամեն սոցիոլոգիական իսկական օրէնքի (Կօնա, 4րդ հատոր, եր. 128): Այս դիմամիկան տալիս է նոր գիտութեան՝ սոցիոլոգիային ամենավճակական փրկիստփայտական ընդթ, մարդկութեան շարունակական յառաջադրմութեան կամ աստիճանական զարգացման գաղափարին գերակշռութիւն տալով, որով ամենից շատ սոցիոլոգիան տարբերում է կենսաբանութիւնից (տես 4րդ հատոր եր. 190—191): Դիմամիկայի համար Կօնան ասում է, թէ պիտի վերլուծման ենթարկել մարդկութեան առաջադրման օյժի յատուկ մղումները, որոնք մեր բնական միտումների համագործակցութիւնից են առաջ գալիս, որոնք մղում են մարդուն բարելաւել, ամէն տեսակէտից գիտած, իւր պայմանները. ուրիշ խօսքով ասած, միշտ զարգացնել ամէն տեսակէտից իւր ֆիզիքական, բարոյական, մտաւոր ամբողջ կեանքը, ինչպէս իւր գոյութեան պարագաները թոյլատրում են (4րդ հատոր, եր. 191):

Դիմամիկ սոցիոլոգիայի իսկական ոգին կայանում է, ըստ Կօնանի, ըմբռնել հասարակական վիճակները, որոնք միմեանց յաջորդում են, որպէս նախորդի անհրաժեշտ արդիւնք և յաջորդի անխուսափելի մղիչը: Ներկան յղի է ապագայով: Ուրեմն աստ գիտութիւնը պիտի յայտնաբերէ այն մնայուն օրէնքները, որոնք իշխում են այս շարունակական յաջորդակեանութեան վրայ և որոնց ամբողջութիւնը որոշում է մարդկային զարգացման հիմնական ընթացքը: Մէկ խօսքով, սոցիալական դիմամիկան ուսումնասիրում է յաջորդականութեան օրէնքները, մինչդեռ սոցիալական ստատիկան ընդունում է համակեցութեան (coexistence) օրէնքները: Ուրեմն հասարակադիտութեան այս մասը զբաղւում է մարդկային հասարակութեանց զարգացման յաջորդական աստիճաններով և այն գործօններով, որոնց ազդեցութեան տակ այդ աստիճանական փոփոխութիւնները կատարւում են:

Մենք արդէն տեսանք, որ մշակոյթի տուեալ զարգացման աստիճանում հասարակական ներդաշնակութեան օրէնքի համաձայն,

կատարակութեան կեանքի տարբեր կողմերը մի միութիւն են կազմում և անբաժան են, այսինքն միեւնոյն ոգով են առգորուած: Եթէ որեւէ կողմը ենթարկւում է յառաջադրմութեան, ապա անխուսափելիօրէն ե՛ւ միւս կողմերը նայն վիճակին են ենթարկւում: Հասարակական շարժումը, որ ուսումնասիրում է դիմամիկայի կողմից, որոշ օրէնքների և որոշ աստիճանաւորութեան պիտի ենթարկուի: Վկայիս ֆետիշիզմից, բացառում է այս կէտը պրօֆ. Կարէնը, անկարելի է անմիջապէս անցնել գիտական աշխարհայեցողութեան. հին աթէնացու նեղ հայրենասիրութիւնից — քրիստոնէական համամարդկայնութեան, պարսկական պետութեան բռնակալական թիւնից — Հիւսթայիս Ամերիկայի նահանգների ազատութեան, հին թատապահանջ իրաւունքից — զարգացած ազգերի մեղք օրէնսդրութիւնների, ստրկութեան վրայ հիմնուած անտեսական կարգից — ընկերակցութեան սիստեմին» 1): Այս հակոտնեայ վիճակների մէջ անպայման պիտի անհրաժեշտ աստիճաններ գոյութիւն ունենան ե՛ւ հէնց դիմամիկայի օրէնքները ուսումնասիրում են էւօրիցիայի այն օրէնքները, որոնց ենթարկուած են հասարակական հաստատութիւնները: Ինքը Կօնաը ընդունելով որ մարդկային հասարակութեանց պատմութիւնը զեկալարւում է մարդկային հօգու պատմութեամբ և ուրեմն մարդկային հօգուն տալով ցիլաւոր գործօնի դեր հասարակական կեանքի կերպաւորման և զարգացման մէջ, նա հօգու զարգացման երեք աստիճանների համաձայն էլ — աստուածաբանական, բնագիտական և դրական — աշխատում է հասարակական երեւոյթների զարգացումը նրանցից արտածել: Կօնան սոցիոլոգիայում հասարակական դիմամիկան կոչւում է նաև յառաջադրմութեան տեսութիւն (պրօգրեսի թեորիա) և միացնելով սոցիոլոգիայի միւս մասի վերոյիշեալ աստիճանի ընթացման հետ, հասարակադիտութիւնն անւանում է մարդկային հասարակութեանց կարգի եւ յառաջադրման փոփոխութիւն:

Նոր գիտութեան այս բնորոշումը թէպէտեւ ըստ էութեան այժմ էլ ընդհանրապէս ընդունւում է, սակայն ձեւական տեսակէտից որոշ սոցիոլոգների կողմից քննադատութեան է ենթարկւում: Այսպէս,

1) Տես՝ Պրօֆ. Ն. Կարէնը, *ibid.* եր. 36:

ամերիկեան սօցիոլոգ Կարլ էլվուլգը և նրան էլ հետեւելով սուս սօցիոլոգ Մ. Կովալեւսկին գտնում են աւելի յարմար՝ անուանել— հասարակագիտութիւնը հասարակութեան կազմակերպութեան (օրգանիզացիա) և զարգացման (էվոլուցիա) գիտութիւն 1)։ Տեքմինի այս փոփոխութիւնը էլվուլգը նրանով է հիմնադրում, որ կազմակերպութեան և զարգացման գաղափարներն աւելի լայն են, քան կարգի և յառաջադիմութեան գաղափարները։ Վարդը ենթադրում է մեայուն, հաստատուն և ներգաշնակ դրութիւն այն տարրերի, որոնցից բաղկանում է հասարակութիւնը, մինչդեռ կազմակերպութիւնը հաշուում է հասարակութեան մասերի իւրաքանչիւր կարգաւորման, նրանց իւրաքանչիւր փոխյարաբերութեան հետ՝ 2)։ Կովալեւսկին իբրև ապացոյց է բերում տուեալ տեսութեան այն, որ ուս հասարակութեան մէջ՝) ինչպէս ե՛ւ իւրաքանչիւր հասարակութեան մէջ, գոյութիւն ունի կազմակերպութիւն, բայց նրա կազմի մէջ գտնուած բոլոր տարրերը ներգաշնակութիւն չեն կազմում։ Ուրեմն, չկայ հասարակութիւն առանց կազմակերպութեան, բայց ո՛չ իւրաքանչիւր հասարակութիւն ունի կարգ։ «Սօցիալական կազմակերպութիւնը էապէս հառարակական կառուցուածքին կամ հասարակական կազմին հաւասար նշանակութիւն ունի։ Կարգի համար ենթադրում է հասարակական ներդաշնակութիւն, սակայն այդպիսին գոյութիւն չունի ժամանակակից հասարակութեան մէջ։ Ներկայ հասարակութիւնը գտնուում է այնպիսի դրութեան մէջ, երբ չկայ կարգ այլ կայ միայն կազմակերպութիւն։ Այս պատճառով անհրաժեշտ է կարգ բառը փոխարինել աւելի լայն բառով— կազմակերպութեամբ» 3)։

Նոյնը վերաբերում է նաեւ յառաջադիմութեան (պրոգրես) տերմինին։ Չի կարելի պնդել, որ հասարակութիւնը միշտ յառաջադի-

2) Տես՝ Մ. Կովալեւսկի, *ibid.* Կր. 6։

1) Մ. Կովալեւսկի, *ibid.* Կր. 6։

*) Գիրքը ապուած է 1910ին, ուրեմն հին Ալժիմի օրով։

3) Մ. Կովալեւսկի, *ibid.* Կր. 6—7։

մական դրութեան մէջ է գտնուում, այն է՝ որ հասարակական շարժումները ոչնչանում են կամ կրճատոււմ և համայնակեցութեան դրական կողմերը բազմանում։ Այս պատճառով էլ աւելի լաւ է յառաջադիմութեան տերմինի տեղ գործածել աւելի անորոշ զարգացում տերմինը, որը չի ենթադրում անպայման կատարելագործում, փոփոխութիւն գէպի լաւագոյնը, այլ ամեն տիպի փոփոխութիւն (տես, անգ՝ Կր. 7) 1)։ Սակայն ինչքան էլ տերմինները փոխուեն, գարձեալ սօցիոլոգիան ըստ էութեան, ուրեմն բովանդակութեան կողմից դիտած, մնում է հարագտա իւր հիմնադրի կողմից արուած որոշման։

Որպէսզի սօցիոլոգիայի ուրոյն տեղը միւս գիտութիւնների շարքում որոշել կարողանանք, պիտի դիմենք գիտութեանց այն կլասիֆիկացիային, որով կօնտը գիտութիւնները դասաւորում է։ Մասնատիկա, աստրօնօմիա, ֆիզիկա, քիմիա, կենսաբանութիւն, սօցիալական ֆիզիկա (սօցիոլոգիա), աստրօնոմիաները դասաւորուած են ըստ իրենց ամենից մեծ չափով ունեցած պարզութեան և ընդհանրութեան, որոնք քանի գնում յաջորդաբար աւելի մասնագիտահանրութեան, որոնք քանի գնում յաջորդաբար աւելի մասնագիտանում կամ բարդանում են 2)։ Որինակ, բոլոր քիմիական երեւոյթները անհրաժեշտաբար աւելի բարդ են քան ֆիզիքական երեւոյթները։ Նոքա սոցիալից կախուած են, առանց սրանց վրայ ազդելու։ Իրօք, իւրաքանչիւր ոք գիտէ, ասում է կօնտը, որ քիմիական իւրաքանչիւր գործողութիւն ենթակայ է ամենից առաջ ծանրութեան, տաքութեան, էլեքտրականութեան ազդեցութեան։ Սակայն ինչ որ կարեւոր է աստ և պիտի շեշտել, իւրաքանչիւր գիտութիւն ինչ որ կարեւոր է աստ և պիտի շեշտել, իւրաքանչիւր գիտութիւն ինչպէտեւ իրեն կանխող գիտութիւններից է կախուած, սակայն նա ունի, ինչպէս օրինակ այս գէպում քիմիան, իրեն առանձնայատուկ երեւոյթները և օրէնքները, որոնք ե՛ւ հէնց քիմիան մի ուրոյն գիտութիւն են դարձնում (տես *ibid.* Ա. հատոր, Կր. 51)։ Նոյնն

1) Գրօֆ. Ն. Կարէեւը վերեւում մեր մատնանշած և մեր թարգմանած գրքում յատուկ զբաղում է պրոգրես և էվոլուցիա տերմինների յարաբերութեան խնդրով։ Տես՝ անգ, Կր. 51—55։

2) Տես՝ August Comte. *ibid.* Ա. հատոր, Կր. 48։

քանչիւրը հասարակական կեանքի միւս կողմերից բոլորովին մեկուսացած ուսումնասիրութիւն, ապա նրա եզրակացութիւնները ամենեւին չեն կարող իրականութեան հարազատ պատկերը տալ, որովհետեւ օրինակ կրօնների, քաղաքական հաստատութեանց զարգացումը ոչ թէ անկախ և չեզոքացած է ընթանում, այլ ամենասերտ յարաբերութեան մէջ է տուեալ հասարակութեան տիրալ զարգացման և ուրեմն նրա բոլոր այլ արտայայտութիւնների հետ ու այս ամէնն այսպէս ասած մի ձուլուածք է ներկայացնում: Եւ եթէ մենք ուզում ենք օրինակ կրօնների զարգացման պատմութիւնը կամ իրաւունքի զարգացման պատմութիւնը ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնել, պիտի այդ ճիւղերի վերաբերեալ փաստերի դասաւորման և մեկնաբանման ժամանակ ղեկավարուենք մարդկութեան անցած այն հանրային վիճակների ամբողջական նկարագրութեամբ, որն ի միջի այլ խնդիրների, կազմում է սօցիոլոգիայի առարկան: Այսպէս վարուելով մենք պիտի կրօնների, պետական հաստատութեանց զարգացման փուլերը սերտ առնչութեան մէջ դնենք — համաձայն ստատիկայի վերոյիշեալ փոխազդեցութեան և համերաշխութեան օրէնքի — մարդկութեան ընդհանուր հասարակական զարգացման փուլի հետ: Հակառակ կերպով վարուելով, այսինքն խնդիրը մեկուսացնելով, մենք կամ բազմապիսի թիւրիմացութեանց մէջ կ'ընկնենք կամ սխալ ու բռնազբօսիկ բացատրութեանց տեղի կը տանք: Եւ անսօցիոլոգիան հանդէս է գալիս իբրեւ ղեկավար, ուղղիչ բոլոր այն մասնակի գիտութեանց վերաբերմամբ, որոնք հասարակական երեւոյթների մի որոշ տեսակէտից մօտենալով, քննութեան նիւթ են դարձնում: Ղեկավարողի և ուղղիչի գերը նրանից է բխում, որ սօցիոլոգիան հասարակութեան տուեալ վիճակի լիակատար պատկերը տալու նկատմամբ, այդ տարբեր և միակողմանի տեսակէտները իրենց փոխադարձ կախման և առնչութեան մէջ զիտելով և հասարակական կեանքի պայմանների զււմարն ի նկատի ունենալով, խնդիրը հարազատ օրժեկտիւր իրականութեան աւելի է մօտեցնում:

Այստեղ կարեւոր է յատկապէս գիտել սօցիոլոգիայի ունեցած յարաբերութիւնը պատմագիտութեան հետ, իբրեւ հասարակագիտութեան ամենամօտ գիտութեան: Պատմագիտութիւնը, ինչպէս յայտնի է, ուսումնասիրում է մարդկանց, իբրեւ սօցիալական էակ-

ների զարգացման փաստերը, որոնք սակայն որոշ ժամանակում և որոշ վայրում սեւեռուած են 1): Այսինչ ազգի կեանքը, այսինչ կոլլեկտիւ անհատականութեան կեանքը, վերցրած նրա զարգացման այսինչ մօմէնտում, է այն առարկան, որ նա ուսումնասիրում է 2): Պատմական փաստերի այս անհատականացման հանգամանքը նրանց տալիս է վերին աստիճանի կենդանութիւն և զուենդութիւն, Հասարակագիտութիւնը, որ հասարակութեանց տիրալ է ստեղծում և ցուցադրում է այն սկզբունքները, որոնցմով այդ տիրալերը յաջողաբար իրենց զարգացման ընթացքում միմեանց հետեւել են, բնականաբար իւր ամուր պատուանդանը պիտի ունենայ պատմագիտութեան ընձեռնած բազմապիսի փաստերը և այս փաստերի վրայ պիտի կառուցանէ իւր ընդհանրացումները՝ վերաբերեալ հասարակութեանց ստատիկային և զինամիկային:

Ինչքան նա իւր կենդանի յարաբերութիւնը պատմական իրականութիւնից կտրի, այնքան նրա ընդունած սկզբունքները հասարակութեան զարգացման վերաբերեալ և հաստատած տիրալերը քմահաճ ընոյթ կ'ունենան: Սօցիոլոգիան թէպէտեւ երբեմն յենում է պատմագիտութեան ընձեռնած փաստերի վրայ, սակայն նա դրանով դեռ պատմութիւն չի դառնում: Նա չի զբաղում մասնակի կոնկրետ փաստերով, այլ մատնանշում է այդ մասնակի փաստերի միջոցաւ իրականացած մասնակի հասարակութեան ընդհանուր վիճակների, ինչպէս նաեւ այդ վիճակների զարգացման ընթացքում պատմութեան մէջ յայտնաբերուած զործօնների վրայ, որոնց միջոցով միայն հասարակական նախնական տիրալերը աւելի զարգացածներին են փոխանցւում: Մի անգամ, որ հասարակագիտութիւնը այս նուաճումը պատմական եզակի փաստերի լուսաբանութեան ժամանակ՝ Օրինակ, եթէ աւատական դարաշրջանի հասարակական կառուցուածքը որոշուած է, մենք կարող ենք այդ ժամանակում տեղի ունեցած

1) Տես՝ Ernest. Bernheim. Lehrbuch der historischen Methode und der Gechichtsphilosophie. 1908. էր. 9 և 157.

2) Տես՝ E. Durkheim. ibid. էր. 329.

զարգացման, նրանց ունեցած տարրեր էութեան ու ձևի խնդիրնե-
րը ուսումնասիրել, պիտի դիմենք սոցիոլոգիայի այն մասին (սոցի-
ալական դինամիկային), որը զբաղոււմ է մարդկային հասարակու-
թեան տիպերով և ցուցադրում այն գործոնները, որոնցով այդ տի-
պերը յաջորդական զարգացման շրջաններ են ունեցել: Այս շրջան-
ներից իւրաքանչիւրում, օրինակ ընտանիքը ուրոյն ընտյթ է ունե-
ցել և կուլտուրայի միւս տարրերի հետ (տնտեսական կազմակեր-
պութիւն, կրօն և այլն) փոխազդեցութեան մէջ գտնուելով մի ամ-
բողջութիւն է կազմել: Այն գործոնները, որոնք պայմանաւորել են
և առաջացրել նոր տիպի հասարակական կենցաղ՝ իւր համապատաս-
խան քաղաքակրթութեամբ, ազդել են նաեւ նոր տիպի ընտանիքի
ըմբռնման ու կազմակերպութեան վրայ: Այնպէս՝ որ թէպէտեւ
մենք իրաւունք ունենք և կարող ենք մի որեւէ հասարակական
հաստատութիւն, նրա սկիզբը, զարգացումը ուրոյն հետազոտու-
թեան նիւթ դարձնել, սակայն նրա առաջացրած հարցերի լուծումը
և հարազատ բացատրութիւնը կրօնին մարդկային հասարակական
համակեցութեան այն ընդհանուր գիտութեան մէջ, որը սոցիոլոգիա
է կոչոււմ, որն և պիտի անպայմանօրէն ղեկավար հանդիսանայ
այսպիսի մասնակի խնդիրների մեկնաբանման ժամանակ: Այս
պատճառով էլ մեզ ճիշտ է թուում Goblotի այն կարծիքը, որ գոյու-
թիւն ունի միայն ընդհանուր սոցիոլոգիա (*sociologie générale*), որի
օրէնքները բոլոր սոցիալական երեւոյթների վրայ իշխում են 1):
Սոցիալական այս տարրեր երեւոյթների ուսումնասիրութեան են
նուիրուած ուրոյն գիտական դիսցիպլինաներ, որոնց արդիւնքները
այնքան արդիւնաւէտ են, ինչքան նրանք հասարակագիտութիւնից
ղեկավար սկզբունքներ են փոխ առել և մարմնացրել իրենց ուսում-
նասիրութեան ենթակայ յատուկ խնդիրների մէջ:

Սակայն սոցիոլոգիան, ինչպէս և իւրաքանչիւր գիտութիւն,
մեր առօրեայ գործնական կեանքի համար ունի հսկայական նշանա-
կութիւն: Ուսումնասիրելով մարդկութեան գարերի ընթացքում ու-
նեցած զարգացումը իւր օրինաչափութեան մէջ, նա մեր մարդաճա-
նաչութիւնը լայնացնելով ու իւրացնելով, մեզ վերին աստիճանի

1) Ed. Goblot, *ibid.* էր. 270.

զգաստութեան է կրաւիրում և ցուցադրում այն անկրաժեշտ սակ-
մանները, որոնց մէջ մարդու կամքն ու ցանկութիւնները սահմա-
նափակուած են: Մտտանշելով այն առարկայական զարգացման
փուլերը, որոնցով հասարակական հաստատութիւնները և կուլտու-
րական կառուցուածքները անկրաժեշտաբար անցնում են ու անցնե-
լու են, նա մեզ իւր հելլինական գոուչացումներով հետու է պա-
հում այն սին ցնորքներից, թէ բաւական է լաւագոյնի մասին մեր
ունեցած ցանկութիւնները, որպէսզի դրանք իրականութիւն դառ-
նան: Հասարակական կեանքը եւս ուրեմն ունի իւր երկաթեայ օ-
րէնքները, որոնք մեր կեանքի իւրաքանչիւր մօմէնտում իրենց
զգալ են տալիս: Այս հանգամանքը կարող է շատերին յուսախաբու-
թեան մղել, ենթադրելով որ դրանով մեր ստեղծագործական թափը
իւր արժէքը կորցնում է: մինչդեռ ընդհակառակը, դրանով այդ
ստեղծագործութիւնը թողնելով անիրականաւոր, իւր իսկական ար-
գասաւոր ասպարէզի մէջ է դրոււմ: Այս տեսակէտից իրաւամբ նը-
կատում է պրօֆ. Բարտը, որ պատմական օրէնքներից վախենալը
նոյնքան քիչ է հիմնաւորուած, ինչպէս դեաերմինիզմից վախենա-
լը: Ճիշդքան երեւակայական է այն կարծիքը, թէ կանխորոշալ
կամքը անհնար է դարձնում ինքնորոշումն ու էնեքդիան, նոյնքան
ե՛ւ սխալ է այն եզրակացութիւնը, թէ պատմութեան օրինաչափու-
թիւնը պայմանաւորում է ժողովուրդների մօտ ինքնորոշման ու է-
ներգիայի բացակայութիւն: ինչպէս որ մանկավարժութիւնը հնա-
րաւոր է միայն կանխորոշալ և ոչ թէ պատահական կամքի դէպ-
քում, այդպէս ե՛ւ իսկական քաղաքականութիւնը (պօլիտիկա)
անպայման ենթադրում է պատմական դէպքերի կանխորոշող ըն-
թացքը 1):

Հայ մտաւորականի համար, որը կոչում է զգում հայ իրականու-
թեան մէջ մնալ և նրա համար գործել: նոյնպէս անագին նշանակու-
թիւն ունի, թէ տեսական և թէ գործնական տեսակէտից դիտած,
հասարակագիտութեան սկզբունքների և օրէնքների իւրացումը:
Տեսականում նա հնար կ'ունենայ, մեր իրականութեան կոնկրետ
պայմաններն ու փաստերը, այդ սկզբունքների ու օրէնքների մի-

1) Տես՝ Պ. Բարտ, *ibid.* էր. 6:

ընթացում ուսումնասիրել և մեկնաբանել: Սա մի ասպարեզ է, ուր նա հանդէս կը գայ իսկապէս իբրև ստեղծագործող, որովհետև հայ անցիակի և ներկայի այն անհամար խնդիրները, որոնք մինչև այժմ ուսումնասիրութեան նիւթ չեն դարձած, նա կարող է, օժտուած հասարակագիտութեան տեսող տուեալներով, մի նոր տիպի լոյսի տակ հետազօտել և դրանով իւր լուծան ձգել ընդհանուր գիտական զանձարանի մէջ: Գործնական ասպարիզում, հասարակագիտութեան ընձեռնած լայն հորիզոնները հայ գործչին զերծ պահելով մեր ասպարախտ ազգի վրայ ամեն տիպի փորձեր կատարելուց, ներքան, մարդկութեան ունեցած պատմական հարուստ իրականութեան միջոցով իրազէտ դարձնելով, կը զրդէ իր բոլոր ոյժերը գործադրել, լաւագոյնի հնարաւոր և կարելի ձեւերը մարմնացնելու մի իրականութեան մէջ, որն անսահման բարդութիւն է ներկայացնում և ուրեմն որը պահանջում է վերին աստիճանի զգուշութիւն, վերոյիշեալ խնդիրների բարեյաջող լուծման համար:

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ

Գատմագիտութեան իդէալական նպատակն է վերականգնել մամանակների մի շարանի մէջ մարդկութեան ամբողջական կեանքը 1): Մինչդեռ միւս գիտութիւնները, որոնք զբաղւում են հասարակութեան կեանքով, այդ կեանքի զանազան կողմերն են ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնում, պատմագիտութիւնը նպատակադրում է մարդկութեան ամբողջ իրական կեանքը (ո՛չ սիտեմատիկ, ինչպէս հասարակագիտութիւնը) իւր բոլոր կողմերով — միաժամանակ գոյութիւն ունեցած — և իւր ամբողջ զարգացման ընթացքում վերականգնանայնել: Սակայն մարդկութեան կեանքը ընթացել է սկզբից եւթ միմիայն զանազան հասարակութիւնների մէջ, որոնք ե՛ւ հանդիսացել են իբր գոյութեան կուռի վարիչներ: Առանձին անհատը և մարդկային ազգը միայն հասարակութիւնների միջոցով են վարում վերոյիշեալ կռիւը, այդ պատճառով էլ պատմագիտութիւնը իւր ուսումնասիրութեան առարկան է վերցնում մարդուն, որպէս հասարակութեան անդամի, կամ որ միեւնոյն է, հասարակութեան՝ որպէս մարդու արտայայտման կոլլեկտիւ ձեւի 2): Հէնց

1) § 60. De la Méthode dans les sciences. Paris. 1910. P. հրատ. G. Monod. Histoire. Կր. 367.

2) Գ. Բ. ՄԵՐՏ, — «Շիլոսոփիա պետտիի կակ սոցիոլոգիա», Կր. 8, թարգմ. Ս. Մոսելա, 1902, Պետերբուրգ: Սոյն գիրքը, ինչպէս նաեւ

մարդկային պատմութիւնը տարբերում է ընդդիմութիւնից նրանով, որ միջնադար վերջինս իւր զրազման առարկան ունի տեսակը. առաջինը հասարակութիւնն է վերջնում իբրև կենտրոն ուսումնասիրութեան և որովհետև հասարակութեանց կեանքը ենթակայ է զարգացման, ապա ուրեմն մարդկային հասարակութիւններն ու նրանց զարգացումն է պատմագիտութեան առարկան 1): Այս տեսակէտից էլ գերհասական անհատը պատմաբան է. Բէրնհայմը պատմագիտութեան հետեւեալ կոչումն է տալիս. «Պատմագիտութիւնը մի գիտութիւն է մարդկանց զարգացմանց մասին, նոցա գործունէութեան մէջ որպէս սօցիալական էակ վերցրած» 2):

Բնական է, որ պատմագիտութեան վերոյիշեալ ընտրուածը խոչոր դեր պիտի խաղայ պատմական իրականութեան մէջ տեղի ունեցող անհամար փաստերի — որոնց ամբողջապէս տիրապետելուն ոչ մի հնար չկայ — ընտրութեան խնդրում, Պատմագիտութեան ընտրում է գիտակցաբար պատմական անթիւ փաստերի միջից նրանք, որոնք պատմութեան էվոլյուցիայի ըմբռնման համար մի իրական կարեւորութիւն ունեն 3), ուրիշ խօսքով ասած, փաստերն աստ գիտուած են հասարակական կեանքի վրայ ունեցած իրենց ազդեցութեան տեսակէտից 4): «Պատմութիւնը, ասում է Բարաք, որպէս գիտութիւն գործ չունի անհատի հետ որպէս այդպիսին, այլ միայն այնքան է նրանով զբաղում, ինչքան նրա կեանքը տիրակալական է

հետազայում յիշող էա. Մայերի աշխատութիւնը ես օգտուում եմ թարգմանութիւններից, որովհետև ընդդիմութիւնները, դժբախտաբար, իմ տրամագրութեան տակ չեն գտնուում:

1) Պ. Բարս, *ibid.* եր. 4:

2) Ernest Bernheim. *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. 1908. եր. 157.

3) Տես՝ G. Monod. *ibid.* եր. 390.

4) Պրոֆ. էս. Մայեր, — «Պատմութեան տեսական և մեթոդաբանական խնդիրները», 1912, եր. 50, վաղարշապատ թարգմ. Գ. Գարրիէլեան:

հանդէս գալիս շատ մարդկանց կեանքի համար կամ նրա վրայ ազդեցութիւն է անում: Նապօլէօն I-ի զօրքի իւրաքանչիւր զինուորը միայն այնքան է որպէս պատմութեան օբժեկտ հանդէս գալիս, ինչքան նա իւր մէջ մարմնացնում է ամբողջ զօրքի ոգին: Նապօլէօն I-ը որպէս պատմութեան օբժեկտ է հանդէս գալիս միայն այն պատճառով, որ նա մասամբ իբրականացրեց, մասամբ ուղղութիւն տուեց Ֆրանսական ժողովրդի կամքին» 1): Այս խնդրում էա. Մայերին այսպէս է արտայայտում. «Պատմական շահագրգռութեան առարկան կարող է լինել թէ առանձին մարդը և թէ հասարակութիւնը, ժողովուրդները, պետութիւնները, ամբողջ կուլտուրաներ. բայց այդ առարկաներից ոչ մէկն ըստ ինքեան հետաքրքրութիւն չի զարթեցնում միայն նրա համար, որ նա գոյութիւն է ունեցել: Նա հետաքրքիր է շնորհիւ այն ազդեցութեան, որ ինքը թողնում է և շարունակում է թողնել կեանքի վրայ» 2): Ուրեմն անհատների և պատմական գործողութեանց խնդրում ընտրութեան միակ սկզբունքը, որ կարող է ընդհանուր լինել բոլոր պատմաբաններին, է մարդկային գործերի էվոլյուցիայի մէջ խաղացած դերը: Պիտի պահանջել այն անձանց և այն դէպքերը, որոնք էվոլյուցիայի ընթացքի վրայ նկատելի կերպով ազդել են» 3), որովհետև առանց այդպիսի անձանց և դէպքերի յիշատակման՝ անհնար է նկարագրել էվոլյուցիան:

Այս ազդեցութեան տեսակէտից էլ քաղաքական պատմագիտները իրենց երկիրում առաջնակարգ և գերիշխող նշանակութիւն տալիս են պետական կազմին ու դրա հետ կապուած քաղաքական իրադարձութեանց, «որովհետև քաղաքական միութիւնը — պետութիւնը (այս խօսքի լայն իմաստով, դրա հետ հասկացած նաև ցեղական կեանքը) հանդիսանում է մարդկային կեանքի կազմակերպութեան կարեւոր ձև. ուստի պետութեան մէջ առաջացած իւրաքանչիւր փո-

1) Պ. Բարս, *ibid.* եր. 2: Համեմատել անդ, եր. 192:

2) էս. Մայեր, *ibid.* եր. 51:

3) Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. *Introduction aux études historiques*. Paris. 1917. երրորդ կրատ. եր. 234.

փոխութիւն թողնում է վճռական ազդեցութիւն կեանքի միւս կողմերի վրայ» 1) :

Հասկանալի է, որ ըստ իրենց ունեցած ազդեցութեան, պատմական փաստերի կարեւորութիւն տալն ու ընտրութիւնը իսկապէս մի, թէպէտեւ անխուսափելի, հարուած է մի անզամ կատարուած հարազատ պատմական իրադարձութեանց, որովհետեւ իրօք ըստ ինքեան «բոլոր պատմական գործերը հաւասար իրաւունք ունեն պատմութեան մէջ տեղ գրաւելու» 2) . սակայն այս արդար պահանջին պատմագիտութեան, ինչպէս նաեւ առհասարակ իւրաքանչիւր գիտութեան մէջ, չի կարելի բաւարարութիւն տալ, որովհետեւ անհնար է կատարել և հաղորդել մի լիակատար իմացութիւն 3), այսինքն այդ եղանակով վարուելով, մենք ի վիճակի չենք բաւարարել իւրաքանչիւր գիտութեան հրամայական պահանջին, այն է՝ տիրապետել իրականութեան, որովհետեւ մի պատմութիւն, ուր ոչ մի գործ չի բաց թողուի, պիտի պարունակէ բոլոր տարբեր մոմէնտների բոլոր մարդկանց բոլոր ակտերը, բոլոր մտածումներն ու բոլոր պատահարները 4) : Սա կը լինէր մի լիակատար իմացութիւն, որին ոչ ոք, ժամանակի բացակայութեան պատճառով, չէր կարող տիրապետել :

Ընդունելով հանգրձ, որ պատմական փաստերը հասարակական կեանքի վրայ ունեցած իրենց ազդեցութեան տեսակետից են ի նկատի առնուում, դրանով դեռ այդ փաստերի յատուկ ընոյթը, նրանց տեսակը (եզական կամ կոլեկտիւ), նրանց օրինաչափութեան ենթարկուելու հանգամանքը չի որոշուում, իսկ այս խնդիրների պարզաբանութիւնը կէնց զգայացունց է դարձնում պատմագիտութեան աւարկայի առանձնայատկութիւնը :

Պատմագիտութիւնը կազմուում է միմիայն զօկոււմենտների մի-

ջոցով, որոնք անցեալ գործերի կեանքեր են 1) : Ուրեմն պատմական իմացութիւնը մի միջնորդական իմացութիւն է (*une connaissance indirecte*), այսինքն նա ի վիճակի չէ իւր տուեալներն անմիջապէս փորձի և դիտողութեան ենթարկել . այլ միայն անցեալ գործերի թողած զօկոււմենտների միջոցաւ ենք մենք նոցա խորամուխ լինում : Դորանով էլ պատմական գիտութեան մեթօզը տարբերուում է բոլոր այլ գիտութիւնների մեթօզից, բացի երկբարանութիւնից, որոնք կիմնուած են անմիջական գիտողութեան վրայ 2) : Ասկայն որպէսզի պատմական զօկոււմենտների մէջ եղած փաստերը մենք կարողանանք վստահօրէն օգտագործել, պիտի մի ընդհանուր նախադրեալ ունենանք, այն է՝ որ զօկոււմենտների կեղինակների կողմից եղանակով վարուելով, մենք ի վիճակի չենք բաւարարել իւրաքանչիւր գիտութեան հրամայական պահանջին, այն է՝ տիրապետել իրականութեան, որովհետեւ մի պատմութիւն, ուր ոչ մի գործ չի բաց թողուի, պիտի պարունակէ բոլոր տարբեր մոմէնտների բոլոր մարդկանց բոլոր ակտերը, բոլոր մտածումներն ու բոլոր պատահարները 4) : Սա կը լինէր մի լիակատար իմացութիւն, որին ոչ ոք, ժամանակի բացակայութեան պատճառով, չէր կարող տիրապետել :

Առհասարակ պիտի չեչտել, որ սօցիալական կամ պատմական տոմից աւելի բարձր ասում չկայ, մինչդեռ դրան բոլորովին հակա-

1) Էօ. Մայեբ, *ibid.* հր. 52.

2) *Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. ibid.* հր. 227.

3) *Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. ibid.* հր. 227.

4) *Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. ibid.* հր. 227—228.

1) *Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. ibid.* հր. 43.

2) *Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. ibid.* հր. 44. համեմատել անդ, հր. 45, 182 : Համեմատել *G. Monod. ibid.* հր. 369.

3) *G. Monod. ibid.* 391.

պատկեր է կազմում տիեզերական աստվեր կամ աստղների կոմպլեկսը, որն աւելի պարզ ու մեկուսացած է: Պատմութեան մէջ — ասում է Դեյլեւսկին — մենք զործ ունենք մարդկանց հսկայական քանակի հետ, որոնք — ընդհանուր մարդկային յատկութեանց հետ — տարբերում են իրենց ուժերով, կարօքներով, զգացումներով, շահերով, հայեացքներով, որոնք անընդհատ փոփոխւում են ժամանակի և տարածութեան մէջ: Փոխանակ աստիճանական մեկուսացած և ինքն իրեն անփոփոխ կոմբինացիաների, մենք պատմութեան մէջ ունենք մասսաների և անհատների բարձր փոխազդեցութիւններ, սօցիալական խմբակների փոխադարձաբար խնճուած խայտարակէտ շարքեր, որոնք միմեանց հետ կապակցուած են կամ համերաշխութեամբ կամ անտառգօնիքով ու բազմապիսի հակազդեցութեամբ 1):

Թացի բարձր լինելու հանգամանքից, պատմական գործերը տեղական բնոյթ ունեն: Նրանք գոյութիւն են ունեցել մի որոշ էպօխայում և որոշ վայրում 2): Եթէ պատմական գործերը կորցնեն ժամանակի և տեղի պարագան, նրանք կը կորցնեն առհասարակ իրենց պատմական բնոյթը: Այս լօկալիզացիան յատուկ է միայն պատմագիտութեան, զրա համար էլ նա ուսումնասիրում է զատ-զատ զանազան ժամանակներում և զանազան վայրերում կատարուած գէպքերը 3): Պատմական գործերը լինում են զանազան աստիճանի ընդհանրացած. ամենաընդհանուրները նոքա են, որոնք կարող են համայն լինել մի ամբողջ ժողովրդի և երկար ժամանակ տեւել, մինչև մի անձի կատարած մի գործը (տես V. Langlois et Seignobos. եր. 182—183): Պատմաբանի համար էականն այն է, թէ այդ գործերից որը և ինչ չափով է ազդում հասարակութեան կեանքի և նրա զարգացման վրայ: Պատմաբանը պարտաւոր է նկատել, ինչ որ

1) Իւ. Դեյլեւսկի, — «Կ վոպրոսու օ վոզմոմնաստի իստորիչեսկափօ պրոգնոզա», եր. 26—27:

2) Տես՝ Իւ. Դեյլեւսկի, *ibid.* եր. 8 և 11, համեմատել *Simmel die Problem der Gechichtsphilosophie.* էջ. 41—43. տես նաև E. Bernheim. *ibid.* եր. 9.

3) Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. *ibid.* եր. 183.

կայ մասնակի, անհատական բան իւրաքանչիւր էպօխայում, իւրաքանչիւր երկրում, իւրաքանչիւր ժողովրդի մէջ: Սակայն այս անհատականը իւր իմաստն է ստանում ու հետաքրքրութեան առարկայ դառնում, երբ դա կապակցութեան մէջ է դրում հասարակութեան ընդհանուր շարժման հետ, կամ այն տարրերի հետ, որոնք մարդկային էվօլյուցիալ բազկացուցիչ տարրերն են (տես Monod. *ibid.* եր. 393): Գ. Մօնօզը բերում է իբր զունեղ օբիւնակ այս խնդրում Ֆէօզալիզմը, որը զանազան երկրներում և զանազան էպօխաներում նոյն բնոյթի սօցիալական պայմանների ազդեցութեան տակ է գոյացել: Հասարակագիտութեան կարող է վիճակուել, ջուցադրել այս նման և ընդհանուր պայմանները, սակայն պատմութեան կոչումն է, այս ընդհանուր պայմանների հետ, ցոյց տալ, թէ ինչպէս այս պայմանները արտայայտութիւն են գտել զանազան ձևերի մէջ ճապոնիայում, Հնդկաստանում, Արեւմտեան Եւրոպայում և այլն 1):

Ուրեմն պատմութեան կառուցման համար մենք պիտի ինկատի ունենանք ե՛ւ ընդհանուրը, ե՛ւ եզակի գէպքը: Վերին աստիճանի թիւրիմացութեանց տեղիք է տուել և կորոզ է աւել այս եզակի անհատական տիպի երեւոյթների անտես առնելը, կարծելով թէ պատմագիտութեան նպատակն է միայն ընդհանուր գրութիւններ կառուցանել: Մինչդեռ պատմագիտութեան մէջ իւրաքանչիւր անհատական գէպք, որը մեզ համար անտարբեր մի բան չէ ներկայատական դէպք, որը մեզ համար ուսումնասիրուելի և ոչ թէ զունաթափ թնում, իբրև այդպիսին պիտի ուսումնասիրուել և ոչ թէ զունաթափ եղած զբանք պիտի մտցուեն օբիւտեմատիկ կառուցուած տեսութիւնների մէջ: Հէնց ընդհանրացումների կոչումն է այդ եզակի վիաստերը ճշգրիտ կերպով լուսաբանելուն նպատակ, որովհետեւ նրանք նախորոշող տուեալ են բոլոր անհատական և տարբեր գէպքերի ըմբռնման համար, այսինքն այս անհատական գէպքերը, որոնք զանազան եզակի պատճառներով իբր անհատական են հանդէս եկել և որոնք յատուկ ուսումնասիրութեան կարօտ են, ունեն նաև իրենց հիմքում ընդհանուր պայմաններ, որոնք միայն եզակի գէպքերի մէջ ձևակերպութիւն ստացած են հանդէս գալիս:

1) Տես՝ G. Monod. *ibid.* եր. 393.

«Լիակատար պատմական կոնստրուկցիոնը ենթադրում է փաստերի ուսումնասիրութիւնը երկու ասպեկտի տակ: Մարդկանց մասնազտութեան, կեանքի և գործողութեան սովորութեանց պատկերը անշուշտ պատմութեան մի կարեւոր մասն է», սակայն բոլոր մարդկանց բոլոր ակտերի ընդհանրութեան մէջ կայ որոշ մնացորդ, որը սակայն չի կարելի գուրա ձգել. «սա այն փաստն է, որ որոշ ակտեր տուեալ մոմէնտի տուեալ մի մարդու կամ մի խմբակի ակտ են եղել»: Օրինակ, քաղաքական կեանքի ընդհանուր փաստերի մէջ Պեարսալի յաղթութեան կամ Բաստիլի աւման մասին խօսք չէր կարող լինել, որոնք ակցիդանաէլ և անցողակի գործեր են, քայքայ առանց որոնց Հոմերի և Ֆրանսիոյ հաստատութիւնները հասկանալի չէին լինի (Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. *ibid.* եր. 205—206): Ուրեմն բոլոր հասարակութեանց և վիճակների և սրանց բոլոր էվոլյուցիաների նոյնիսկ լիակատար սերիան պատմութեան առարկան չէր սպառի: Սրանցից բացի մնում են եղակի փաստեր, որոնց չի կարելի անտես առնել, որովհետեւ նրանք բացարում են վիճակների կառուցումը և էվոլյուցիաների սկզբնաւորութիւնը: Սենօրուը բերում է աստ իբր փաստ սոյն պնդումների այն երեւոյթը, որ Ֆրանսիոյ հաստատութիւնները և էվոլյուցիան չի կարելի ուսանել. ասանց Գաղիացոց տիրապետութիւնը կեսարի կողմից կամ ասանց բարբարոսների ներխուժման: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս այնպիսի եզակի դէպք, ինչպիսին բարբարոսների ներխուժումն է, աղքատ է լեզուների, անհատական կեանքի, քաղաքական հաստատութեանց վրայ 1): Սա ուրեմն մի ապացոյց է, որ նոյնիսկ հասարակական վիճակների ուսումնասիրութիւնը անկատար կը լինի, եթէ մենք զրանց վրայ ազդող եզակի դէպքերն ի նկատի չունենանք: Ընդհակառակը լիակատար պատմական իմացութիւնը պահանջում է այդ երկու տիպի — եզակի և ընդհանուր — երեւոյթները եւս ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնել և որ զլիաւորն է, նրանց միմեանց հետ ունեցած կապակցութեան մէջ միայն գիտել իւրաքանչիւր պատմական երեւոյթ:

Պատմական իրականութեան մէջ իւր յատուկ տեղն ունի նաև

1) *Sda* Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. *ibid.* եր. 212, 214.

պատահականութեան զաղափարի կիրառումը, որը սխալ կերպով յաճախ հակադրւում է պատմապատկանութեան զաղափարին: Պատահականութիւնը իսկապէս ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ոչ երկու անկախ պատճառական շղթաների հանդիպումը որոշ տարածութեան և ժամանակի մէջ և այսպիսով մէկը միւսի վրայ ազդեցութիւն է ունենում 1): Պատմական իրականութեան մէջ դա նշանակում է միմեանցից անկախ պատմական դէպքերի կամ շարքերի հանդիպումը, որոնք հանդէս են գալիս իբրև եզակի և չիրկնւող դէպքեր 2), բայց որոնք ունենում են հասարակական կեանքի վրայ զօրեղ ազդեցութիւն: «Որ վիլիէլմ Ա.ի և Բիսմարկի դէմ եղած մահափորձերը չյաջողուցին, իսկ Փիլիպոս Մակեդոնացու, կեսարի, Ալեքսանդր Բ. կայսեր դէմ մահափորձերը օրհասական վախճանի յանգան, պատահականութեան գործէր դա. բոլորովին պատահական է և այն, որ Գուստաւ Ադոլֆը սպանուեց Լիւցնի մօտ, մինչդեռ միւս զօրավարները, որոնք միառեսակ վտանգների ենթակայ էին պատերազմների ժամանակ, ազատուցին այդ վիճակից: Որ Ալեքսանդր Մեծը և Ֆրիդրիխ Գ. կայսրը մեռան ծաղիկ հասակում, որ Հաբսբուրգեան տան երկու ճիւղերումն էլ արագօրէն մեռան տղամարդկանց շատաւիղնեքը, որ նորածին, կիսամեռ Գէօթէին հազու յաջողուեց վերադարձնել դէպի կեանք, որ Ռաֆայէլը և Շիլլերը մեռան զարուն հասակում, մինչդեռ Միքէլ-Անջելոն և Գէօթէն հասան ալեղաբոյ ձեւութեան, որ Հոննիցոլերների հարստութիւնը ոչ միայն վերածնեց Բուրբոնների, Վեալների և մի քանի ուրիշ հարստութիւնների նըման, այլև առջ բերեց յանձին Ֆրիդրիխ վիլիէլմ Ա.ի եռանդուն մի թագաւոր, լցուած իւր նպատակների պայծառ գիտակցութեամբ, իսկ յանձին Ֆրիդրիխ Մեծի մի հանճար — սրանք բոլորը պատահականութիւններ են, որոնք ինչպէս և հազարաւոր այդպիսի պատահակցութիւններ, ունեցել են պատմութեան ընթացքի վրայ հսկայական ազդեցութիւն, որը երբեք տեղական և վաղանցուկ չէ, այլ

1) *Sda* «Պատահական զաղափարի վերլուծութիւնը», էա. Մայրի մօտ, *ibid.* եր. 24—31:

2) Ի. Դեյելսկի, *ibid.* եր. 27:

չարունակում է արտայայտուել ամբողջ դարերի և հազարամեակների ընթացքում 1) :

Հասկանալի է, որ պատահականութեանց օրդեգրումով մենք ստիպուած ենք պատմական օրինաչափութեան զաղափարից խուսափել և պատմական կոնկրետ իրադարձութեանց ստեղծման և դրանց բացատրութեան խնդրում նաեւ այդ պատահականութիւնների դերը շեշտել : Բնական է, որ այս դէպքում, տուեալ ընդհանուր պայմանների մթնոլորտում, իբր զործօն և իրականութիւնը ձեւակերպող նշանակութիւն է ստանում ե՛ւ այդ եզակի ու անկախ պատճառական շարքերի հանդիպումը, որոնք սակայն օրէէ պատմական օրէնքի չեն կարող ենթարկուել :

Նոյնպիսի դեր է խաղում ընդհանուր պայմանների վերաբերմամբ նաեւ պատմական անհատների նշանակութիւնը, որի ազդեցութիւնը սակայն ոչ մի կանխորոշող բանաձեւերով չի կարելի արտայայտուել : Ծնորհիւ այն հանգամանքի, որ մարդ էակները տարբեր կամային ակտերով են օժտուած, չի կարելի անպայմանօրէն պնդել, թէ այս որոշ հասարակական վիճակում (օրինակ սովի ժամանակ) տարբեր հասարակութիւնները կամ սրանց բաղկացուցիչ մասերը անպայման նոյն զիրքը կը բռնեն, ուրիշ խօսքով նրանք կարող են զանազան կերպով հակազդել այդ նոյն վիճակի վրայ : Իսկ սա նրանից է առաջ գալիս, որ բոլոր մարդիկ նոյն կերպ չեն արձագանգ տալիս նոյն զրգիռին : Մենք արդէն ասել ենք, որ այն անհատը, որը տիպիկական ոչինչ չունի իւր մէջ, կամ որ իւր անհատական նշանակութեամբ հասարակութեան վրայ չի ազդում, — նա պատմութեան ուսումնասիրութեան առարկայ չի կարող լինել : Այժմ ուրեմն հարց է առաջ գալիս, թէ մեծ անհատը ի՞նչ ազդեցութիւն ունի հասարակութեան վիճակի և զարգացման վրայ : Անշուշտ մեծ անձնաւորութիւնները իրենց ստեղծագործութեամբ սահմանափակուած են իրենց ստացած զաստիարակութեան և հասարակական միջավայրի ազդեցութեան միջոցաւ, ուր նրանք գործում են : Հասարակութիւնն է այն հողը, որի վրայ նրանք աճել են և որը

1) Տես՝ էս. Մայր, *ibid.* հր. 30—31, տես նաեւ Իւ. Գելեւսկի, *ibid.* հր. 38 :

նրանք բեղմնաւորում են 1) : Սակայն պատմական կոնկրետ իրականութեան մէջ այդ անհատները աւելի են, քան միւս հասարակ անձինք : Նրանք շատացնում են գոյութիւն ունեցող ոյժը, նրա մէջ յաւելումներ անում, որը ոչ ոք ժողովրդի մասսայի միջից ի վիճակի չէր անել : Մեծ մարդը աւելին է տեսնում, խորը զգում, աւելի ճիշտ մտածում, ամենից լաւ կերպով արտայայտում այն, ինչ բոլորին յուղում է : Ուրեմն նա իրրեւ պատմական շարժման արագացման օժէնս է հանդէս գալիս (տես՝ Բարս *ibid.* հր. 194) : Այստեղ պիտի մօմէնս է հանդէս գալիս (տես՝ Բարս *ibid.* հր. 194) : Այստեղ պիտի որոշակի շեշտել, որ խնդիրը վերաբերում է ո՛չ թէ հասարակական գարգացման ընդհանուր տենդենցին, որն անկախ է անհատների կամ մեթոդութիւնից, այլ այդ տենդենցի այս կամ այն ձեւակերպման, մեթոդութիւնից, այլ այդ տենդենցի այս կամ այն ձեւակերպման, որին մենք պատմութեան մէջ ականատես ենք լինում, և հէնց որպիսի ձեւակերպման ժամանակ պատմական անձնաւորութիւնը իւր որոշ դերն ունի : Կամքի գործունէութեան ասպարիզում մեծ մարդը հանդէս է գալիս իբրեւ ցրուած ուժերը միացնող, որը ուժերի հանդէս է առաջն առնելով, ուղղում է դրանց ղեպի միակ նպատակը ցրման առաջն առնելով, ուղղում է դրանց ղեպի միակ նպատակը (տես՝ Բարս *ibid.* հր. 197) : Օրինակ Գերմանիան, որ իւր այն տիպի միացման հասաւ, ինչ որ Բիսմարկն էր ցանկանում, այդտեղ անմիացման հասաւ, ինչ որ Բիսմարկն անհատական գործը : Գուցէ առանց Բիսմարկի կասկած է Բիսմարկի անհատական գործը : Գուցէ առանց Բիսմարկի էլ Գերմանիան միանար, բայց թէ այդ Գերմանիան ի՞նչ ընդթէլ Գերմանիան միանար, բայց թէ այդ Գերմանիան ի՞նչ կերպ միմեանց հետ կը միանային և կ'աւանդար, նրա մասերը ի՞նչ կերպ միմեանց հետ կը միանային և այլն — այդ բոլորը սկզբից անհար էր զուչակել : Monodը հասկանում է մեծ անհատների ուրոյն դերը որպէս մէկն այն պատահական պատճառներից, որոնք կարող են արագացնել կամ դանդաղեցնել մի ճշնաժամ, մի շարժում խոտորել : Մի շարժման մի մասնակից գոյն աւել : Մտքի ասպարէզում մեծ մարդը յաճախ նոր սկզբունք է յայտնագործում և այսպիսով մի թափով մեր հորիզոնը մի նոր է յայտնագործում (տես՝ Բարս *ibid.*, 197) : Հէնց այս տեսաւաչարանով հարստացնում (տես՝ Բարս *ibid.*, 197) : Հէնց այս տեսակետից ելնելով, այսինքն պնդելով, որ չլիտի à priori ժխտել անհատների գործողութիւնները և անհատական դէպքերը վանել, Սե-

1) Տես՝ Պ. Բարս, *ibid.* հր. 197 :

2) Պ. Monod, *ibid.* հր. 402 :

նօթօսը հարցը դնում է այսպէս. պէտք է քննել, թէ արդեօք անհատը ի վիճակի է եղել զօրեղ կերպով զօրծել, ինչ որ ենթադրելի է հետեւեալ պարագաներում. 1) Երբ այդպիսի մի անհատի ակտը ազդել է որպէս միօրինակ մարդկանց մասսայի վրայ և ստեղծել է տրագիդիա, ինչ որ յաճախ է պատահում զեղարուեստի, գիտութեան, կրօնի, տեխնիկայի մէջ: 2) Երբ անհատը օժտուած է եղել իշխանութեամբ առ իրամաններ և ուղղութիւն առ մարդկանց մի մասսայի, ինչպէս դա պատահում է պետութեան, զօրքի և եկեղեցու պարագլուխների հետ: Այս պարագային մի մարդու կեանքի էպիզոդները կարեւոր զօրծեր են դառնում 1):

Այս երկրորդ պարագային իսկապէս կարեւորը պատմական անձի մեծութիւնը չէ որ ազդում է, այլ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նրանից է կախուած պետութեան բախտը, մի որոշ մօ՛՛՛ւնուած նա կարող է այս կամ այն վճռական քայլն անել, որի ազդեցութիւնը տուեալ հասարակութեան բախտի վրայ կարող է շատ զգալի լինել: Կարեւորն այստեղ այն է, որ չի կարելի կանխօրէն անպայման կերպով պնդել, որ այդ անձինք անպատճառ այս պատմական քայլը պիտի անէին և ո՛չ ուրիշ: Ճերկորդ Պոնիկեան պատերազմը Հանիբալի վճաի հետեւանք է, եօթնամեաց պատերազմը Ֆրիդրիխ Մեծի, 1806 թ. պատերազմը՝ Բիւմարկի: Բոլոր այս մարդիկ կարող էին կանգ առնել նաեւ մի ուրիշ որոշման վրայ, ուրիշները նրանց տեղը լինելով այլ կերպ կ'որոշէին վարուել, իսկ դրա հետեւանքը կը լինէր այն, որ պատմական ղէպքերը այլ ընթացք կ'ունենային 2): Ուրեմն պատմագիտութեան մէջ անհրաժեշտօրէն իրենց տեղը պիտի ունենան ինչպէս ընդհանուր պայմանները, հաստատութիւնները, նոյնպէս նաեւ պատմական անհատներն ու եզակի ղէպքերը, որոնք սակայն իրենց ազդեցութեան տեսակէտից պայմանաւորում են հասարակութեան կեանքն ու նրա զարգացումը: Ահա այս երկու հոգմբը ևս ի նկատ է առնում Գերմանոյ արդի պատմափիլիսոփայական գրականութեան խոշոր տեսաբաններից մէկը՝ է.

1) Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos, *ibid*, 215—216.

2) էս. Մալեր, *ibid*. էր. 23:

Բէրնհայմը, որոշելով պատմագիտութիւնը որպէս մի գիտութիւն, որը ուսումնասիրում է և նկարագրում ժամանակով և տարածութեամբ որոշուած փաստերը մարդկանց զարգացման իրենց եզակի, ինչպէս նաեւ տիպիկ և կօլլեկտիւ գործողութեանց մէջ որպէս սօցիալական էակներ, հոգե-ֆիզիքական պատճառականութեան կապակցութեան մէջ 1):

Այժմ հարց է առաջ գալիս այսպիսի մի գիտութեան մէջ կարող է արդեօք օրէնքի գաղափարը կիրառուել, կարելի՞ է արդեօք օրինաչափութեան մասին աստ խօսք լինել, կամ կարելի՞ է պատմական պրօպնօզ դնել այդ տիպի երեւոյթների վերաբերմամբ, նախ պիտի նկատել, որ գիտութիւնը առհասարակ ոչինչ չի կանխատեսում հաւատարիօրէն, որովհետեւ նա միշտ պարփակում է պայման, որ ամեն ինչ նոյնը և անփոփոխ է մնում 2): Արդ, կեանքի բոլոր երեւոյթներում կայ մի նոր և ինդիվիդուէլ տարր, որը միանում է նրանց ստեղծող նախկին տարրերին: Պատմական իրականութեան մէջ նոյն պարագաների մնայուն և անփոփոխելի լինելը, որը հընարաւոր է դարձնում որեւէ օրէնքի գործողութիւնը, գոյութիւն չունի: Աստ օրէնքը չի կարող ունենալ իւր անպայման հաւատարիւնը, որովհետեւ երեւոյթներն աստ յաջորդում են շարունակական փոփոխութեամբ, մինչդեռ օրինակ բնագիտական երեւոյթները միշտ կրկնուում են նոյնութեամբ 3): Պատմութիւնը ի նկատի է ունենում երեւոյթները նրանց յաջորդականութեամբ, փոխանակ ի նկատի ունենալու նոցա կրկնութեամբ: Կրկնող փաստերի գիտութիւնը այդ փաստերի գոյութեան պայմանը օրէնքների է վերածում, մինչդեռ յաջորդող փաստերի գիտութիւնը չի կարող օրէնքներ բանաձեւել: Նա այդ փաստերը խմբում է շարքերով և նրանց մէջ հաստատում պատճառ և հետեւանք (տես՝ Monod, *ibid*, էր. 370—371): Այս պատճառով ըստ Գ. Զիմմէլի պատմագիտութիւնը ամեն.

1) Er. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Medhote und der Gechichtsphilosophie*, 1908, էր. 9.

2) Տես՝ G. Monod. *ibid*. էր. 370.

3) Տես՝ G. Monod, *ibid*. 168, 370. համեմատել անդ էր. 403.

սերտորէն կապուած է պատմագիտութեան առարկայի հետ: Գա պատմագիտութեան օրժեկախութեան խնդիրն է, ուրիշ խօսքով ասած այն խնդիրը, թէ տուեալ պատմական երկը ինչքան յաւակնութիւն ունի օրժեկախ լինելու կամ բոլորի կողմից անհրաժեշտաբար ընդունելութիւն, ինչպէս օրինակ մաթեմատիկան: Լէօպոլդ Ռանքէն այդ բացարձակ առարկայացման տեսակէտից ըզձում էր իւր հօը տարրալուծել, որպէսզի պատմական փաստերը, առանց այդ հսից զունաւորում ստանալու, ինչպէս նոքա իսկապէս կատարուել են, հանդէս գան: Ի հարկէ այլ հարց է, թէ զա առհասարակ ինչքան հնարաւոր է և ինչքան հէնց իւր Ռանքէնի մօտ այդ իղձը կատարուած է: Կասկածից դուրս է որ Ռանքէնի վրայ զօրեղ ազդեցութիւն է ունեցել Ռոմանտիզմը, որն անշուշտ գունաւորել է նրա աշխարհայեացքը 1):

Իրականութեան բազմաթիւ փաստերից որոշ փաստեր որեւէ տեսակէտից — իսկ այդ տեսակէտները կարող են լինել զանազան տիպի — պիտի ընտրուեն և միութեան բերուեն, այսինքն բոլոր այդ ընտրած փաստերը, իբրև կարեւոր փաստեր, պիտի տուեալ պրօբլեմը լուծեն: Հասկանալի է, որ այն դարաշրջանը, որի մէջ ապրուած է պատմաբանը, նրան նորանոր պրօբլեմներ է առաջադրում: Այդ պրօբլեմները առաջ են գալիս դարաշրջանում իշխող տենդենցներից, որոնք իրենց դրոշմն են դնում կեանքի բոլոր կողմերի վրայ: Պատմաբանը եւս անշուշտ իւր կողմից, անկասկած այդ տենդենցների ազդեցութեան տակ, կարող է այս կամ այն խնդիրը յարուցանել, որոնք պիտի լուծումն ստանան: Հասկանալի է, որ դարաշրջանների և դրանց հետ նաև համապատասխան կուլտուրաների փոփոխումը անհրաժեշտորէն կը փոխուեն պատմական երկերի բնոյթը, որը պայմանաւորուած է նոցանով: Սակայն վերցնենք ներկայ դարաշրջանի մի երկ և հարց տանք, թէ որն է այն անխուսափելի սուբեկտիւ իղձը, որից որեւէ պատմագէտ գերծ չէ:

Նախ պիտի նկատել, որ պատմագիտութեան սուբեկտիւ իղձը

1) Տես՝ Achot Gasparian. Der Reigrich der Nation in der deutschen Gechichtchreibung der 19m Intrhunderts. 1916. Leipzig. Կր. 8 — 11.

յատուկ է բոլոր sciences morales գիտութեանց, որոնց օրժեկտն է մարդը, մարդու գործերն ու մտածումները (տես Monod. ibid. Կր. 369): Ուրիշ խօսքով ասած պատմագէտը անթիւ կապերով կապուած է մարդկային աշխարհի հետ և շատ անգամ նոյնիսկ դարերով ժառանգած բնազդներով, որոնք թոյլ չեն տալիս, յաճախ պատմաթառանգած բնազդներով, որ նա նոյնպիսի սառնաբանի կողմից լիակատար չգիտակցուելով, որ նա նոյնպիսի սառնաբանութեամբ մօտենայ իւր ուսումնասիրութեան առարկային, ինչպէս օրինակ բնագէտն է վերաբերուած դէպի իւր օրժեկաւր: Ի հարկէ, հնարաւոր է և գործադրուում են մի շարք նախնական միջոցներ, որոնց բոլորի իմաստն այն է, որ պատմական երկը, ըստ կարելոյն սուբեկտիւ տարրերից մերկացած, առարկայական (օրժեկախ) բնոյթ ստանայ: Պատմական երկի համար անհրաժեշտ սկզբնական աշխատանքներում պատմական փաստերի հաւաքումը, ճշտումը և համատանջներում պատմական փաստերի հաւաքումը, ճշտումը և համաձայնութեան բերելը ենթարկուած են կրիտիկայի և գիտական մեծայնութեան բերելը ենթարկուած են կրիտիկայի և գիտական մեծայնութեան կանոններին 1): Օրժեկախութեան վրայ այլևս մէկն է անշուշտ նաև այն, որ պատմագիտութեան վրայ այլևս պարտականութիւն չէ դրուում փաստերի նկարագրութեան ուղեկցել, պարտականութիւն չէ հաւանութիւն տալ կամ պարտաւել որեւէ նպատանաև նրանց հաւանութիւն տալ կամ պարտաւել որեւէ նպատակով 2): Մեր իսկական նպատակի համար, ասում է մերխմանը, պիտի մեր միտքն այնպէս արամադրենք, որպէսզի քաղաքական ձևերը մեր միտքն այնպէս արամադրենք, որպէսզի քաղաքական ձևերը, որը նոյնքան անտարբեր երևան, որքան քերականական ձևերը: որպէսզի միապետութիւնից ժողովրդագիտութեան և ժողովրդագիտութիւնից միապետութեան անցնելը նոյնքան քիչ բարոյական գընահատման ենթարկուելիք համարուի, ինչպէս լատիններէնի Ֆրանսերէն փոխակերպուելը 3): Որպէսզի մենք մեր բոլորական, եսական, անցողակի ապրումների, կուսակցական տենդենցների, կամ սխալ տուեալների վրայ հիմնուած տեսութեանց ազդեցութիւնը չե-

1) Տես՝ Monod. ibid. Կր. 371.

2) Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. ibid. Կր. 241—242.

3) Տես՝ Պրօֆ. Ն. Կարկել, — «Գաղափարների, հաստատութիւնների և անձնաւորութեան դերը պատմութեան մէջ», Թարգ. Ա. Գապարեան, Վաղարշապատ, 1910, Կր. 55:

զոքացնենք պատմական երկի մէջ, պիտի ի վիճակի լինենք մեր ամբողջ հոգեկան բովանդակութիւնը անալիզի ենթարկել և խորամուխ լինել, որ կան ապրումներ, որոնք մեր անձի, կամ այն խումբակցութեան համար, որին մենք պատկանում ենք և կամ այն դարաշրջանի համար, որի ազդեցութեան տակ ենք մենք գտնուում, իբրև այդպիսին շատ թանգարժէք են. բայց նոյնպիսի իրաւամբ այլ անձինք, խմբակցութիւններ, դարաշրջաններ օժտուած են գրան բոլորովին հակառակ ապրումներով: Ի հարկէ սա ամեն մարդու գործ է. այդ անալիզը կատարելու համար անհրաժեշտ է ունենալ այն, ինչ ընդունուած է անուանել քարոյական մեծութիւն: Հոգեկան մեծութիւնը հնարաւոր է դարձնում տալ մի շարք ապրումներին հաւասարաբաշխ նշանակութիւն իբրև իրականութեան թիպի և ըստ այնմ էլ ըմբռնել պատմական կեանքի զանազան շրջաններն իրենց տարբեր ձգտումներով, կամ զանազան խմբակցութեանց և կուսակցութեանց կատարած դերը և տեղը պատմութեան մէջ: Մի շարք դարաշրջանների կամ միեւնոյն դարաշրջանի տարբեր ազգերի կուլտուրաների ուսումնասիրութիւնը և համեմատութիւնը իւր կողմից նոյնպէս նպաստում է պատմագրի մտաւոր հորիզոնի լայնացման, որով հնարաւորութիւն է տրուում միեւնոյն պատմական փաստը դիտել համանման փաստերի ընդհանուր շարանի մէջ և ապա նրա իւրայայտուկ բնոյթը մատնանշել: Այս հանգամանքը եւս անկասկած օժանդակ միջոց է երեւոյթների և փաստերի առարկայական ըմբռնման: Սակայն ինչքան էլ մենք բազմապիսի եղանակներով աշխատենք մեր ըմբռնող եւր բիւրեղացնել և ամեն տիպի պատահական հանգամանքների ազդեցութիւնից զերծ պահել ու բարձրագոյն ստաիճանին հասցնել, այնուամենայնիւ, դարձեալ մնում է իբրև անասան այն հանգամանքը, որ այդ բիւրեղացած և բարձրագոյն ստաիճանին հասցրած են է, որ պատմական փաստերի վերաբերեալ պրօբլեմներ է դնում, փաստերը միութեան վերածում, իսկ այստեղ անխուստփելիօրէն մեր հոգեկան բովանդակութիւնը, թեպէտեւ գտնուած և հնարաւոր օրօքակութեան հասած, իւր դերն է խաղում: Մեր այդ հոգեկան կուտակուած պաշարի հետ յարաբերութեան մէջ դրուելով միայն երեւոյթները միութեան են վերածուում և ուրեմն ըմբռնելի դառնում: Ի հարկէ, մեր ըմբռնումը մենք կարող

ենք և պարտաւոր ենք միշտ էլ պատմական իրականութեան ընդհանած փաստերով ճշտել, սակայն վերջ ի վերջոյ գա կը լինի ըմբռնումներից լաւագոյնը, բայց դարձեալ մեր ըմբռնումը 1): Ուրիշ խօսքով ասած, պատմական իմացութեան օրօքակութեան համար կան սահմաններ, որոնցից այն կողմը ոչ ոք չի կարող անցնել ու լաւագոյն պատմաբանը նա է, որ բոլոր հնարաւոր և պահանջուելիք եղանակները այդ առարկայացման համար անչեղ և հետեւողական կերպով իրագործել է իւր երկի մէջ, որով ե՛ւ տարբերում են — անշուշտ գրան անհրաժեշտօրէն միացած պատմագէտի ստեղծագործական թափի առտիճանը — մնայուն և անցողակի պատմական գործերը:

1) Պատմական ըմբռնման մանրամասն վերլուծութիւնը տես G. Stimmel. Die Probleme der Geschichtsphilosophie. տես նաեւ Էտ. Մայեր, ibid. եր. 60—61.

ԱՆՁՆԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ)

Ամեն ոք, ով այս փոփոխակի, անկայուն մոմէնտում, մեայուն արժէքներին ջերմ կառչել է, չէ կարող իւր հայեացքը չսեւեռել այն անձնաւորութեանց վրայ, որոնց կեանքը մի սերտօրէն շողկապուած ամբողջութիւն է ներկայացնում և որոնց գոյութեան իւրաքանչիւր մոմէնտը զերծ որևէ պատահականութիւնից, անհրաժեշտ հետեւողականութեան մի անխուսափելի արգասիք է ներկայացնում: Իւրաքանչիւր ոք մեզանից, իւր գոյութեան ընթացքում, հանդիպել է մտքի և գործի ասպարէզի անձնաւորութեանց, որոնք իրենց ստեղծագործութեան հուժկու թափով մեր իւրաքանչիւր ակաթի վրայ իրենց անջնջելի գորշմն են դնում և մեզ զգալ տալիս մեր անցաւոր գոյութիւնը ու առաջացնում մի մաքուր տենչ՝ բարձրանալ զէպի այդ մեայուն էակների մակարդակը: Յատկապէս գործի ասպարիզում, ուր մեծ զոհաբերութիւն է պահանջուում և ուր բազմերանգ կեանքն է հանդէս գալիս, այդպիսի անձնաւորութիւնները կարողանում են վարակել մարդկային հսկայական քանակներ: Հետաքրքիր է այժմ դիտել, թէ պատմական իրականութեան մէջ ի՞նչ զեր ունին նման տիպի անհատականութիւնները:

Նախ և առաջ պիտի հարց տալ, թէ մարդկային պատմութեան ո՞ր շրջանում հնարաւոր է առհասարակ այդ աքիպի անձանց հանդէս գալը: Հասկանալի է, որ ամենանախնական շրջանում, երբ մարդ-

կային կեանքը, իւր ամբողջ պարզութեամբ, մշտապէս նոյնութեամբ կրկնում է, և ուր անհատը, իւր գոյութեան ընթացքում, լիակատար կլանուած է հասարակութիւնից, չի կարող խօսք լինել անձնաւորութեանց մասին իբրև այդպիսիների, որովհետև վերջիններիս գոյութիւնը ենթադրում է հասարակութեան, իբրև վերօրգանական միջավայրի և անհատի մէջ որոշ անջրպետ, որը թոյլատրում է որոշ չափի անկախութիւն այն հասարակական միջավայրից, որի մէջ նա ծնուել է և ապրում է: Հասարակական կեանքի բարդացմամբ, այլատարրութեամբ միայն տարբեր զբաղումների հետ միասին նաև տարբեր աիպի անձնաւորութիւններ են հանդէս գալիս, որոնք զգալապէս չեղւում են իրենց այլ համայնակիցներից: Յայտնի է, որ այս զարգացումը իւր ամենակատարեալ աստիճանին է հասնում մի դային տնտեսութեան ժամանակ, երբ դրամը լինելով մարդկային հասարակական յարաբերութեանց չափանիշը և ըստ այնմ հասարակական կեանքը կերպաւորելով, մարդկանց յարաբերութիւնները, բոլոր զգացումային տարբերից չեզոքացնել ջանալով, հաշուի վրայ է կառուցանում: Իսկ դրա հետեւանքն է լինում մարդկային ընաւորութիւնների որոշակիութիւնն ու վճռակտնութիւնը: Հէնց այստեղից էլ ծագում է անհատականութիւնների լիակատար ծաղկման դարաշրջանը: Անձնաւորութիւնը կեանքում մի նոր բան կարող է մէջ բերել կամ հասարակական կազմակերպութեան մէջ ունեցած իւր առանձնայատուկ դիրքի և կամ իւր գաղափարների շնորհիւ, այսինքն այսպէս թէ այնպէս առաջ գալով և գտնուելով բազմութիւնից, մասօայից: Մի անձնաւորութեան միջոց մեծ չափով տարբերուիլը հասարակական կազմակերպութեան մէջ հնարաւոր է միայն վերջինիս բարդութեան և ընդարձակութեան զէպքում: Հէնց իրենք նոր գաղափարները առաջ են գալիս միայն անհատների ձեռներէցութեամբ և ամենից շատ աչքի ընկնող արդիւնք են տալիս միայն ընդարձակ հասարակական կազմակերպութիւններում: Ռեստի և պատմութեան ընթացքը ծնունդ է առնում պետութիւնների ծագման հետ: միայն պետութեան մէջ կարող են հանդէս գալ այնպիսի մարդիկ, որոնք նոր գաղափարներին լայն գործադրութիւն տան, ցեղական կենցաղի մէջ անհատը միայն իւր նախնիքների գործառնութիւններն է կրկնում և ընդարձակ ասպարէզ չունի իր գաղա-

փարի կիրառութեան համար» 1):

Կարլ Լամպրեխտը աշխատում է հոգեբանօրէն բացատրել «բարձր և ցածր աստիճանի կուլտուրաների անձնաւորութիւնները» հանդէս գալու հանգամանքը և այն հոգեբանական օրէնքի վրայ է կանգ առնում «թէ որքան հոգեկան կեանքի մէջ կատարուող անցքերի և սրանց մասերի միութեան յարաբերութիւնները խորն են, այնքան աւելի սրանց հոգեկան միակերպութիւնը շատ է լինում: Յայտնի է, որ միութեան յարաբերութիւնները կուլտուրական ցածր աստիճաններում աւելի խորն են, քան բարձր աստիճաններում, որովհետեւ եզակի անձնաւորութիւնների անհատականացումը շնորհիւ ընդհանուր կուլտուրայի չնչին չերտաւորման, քիչ է առաջ գնացած լինում. ուրեմն այս յարաբերութիւնների ըմբռնումը եզակի անձնաւորութիւնների համար աւելի պարզ է, կամ այլ կերպ ասած, եզակի անհատի կախումը իւր ժամանակի կուլտուրայի աստիճանից աւելի մեծ է, քան բարձր զարգացման ժամանակաշրջանում» 2):

Ընդունելով ուրեմն, որ անձնաւորութեան հանդէս գալու համար անհրաժեշտ է պատմական կեանքի որոշ կուլտուրական բարձրութիւն, պիտի հէնց այստեղ աւելացնել, որ մեզ այժմ զբաղեցնում է ո՛չ թէ անձնաւորութիւնն ըստ ինքեան, այսինքն թէ նա ինչ ուրոյն յատկութիւնների տէր է, այլ անձնաւորութեան պատմական րակական կեանքում ունեցած ազդեցութեան տեսակետից է, որ մենք խնդիրը վերցնում ենք:

Նախ և առաջ մեծ անձնաւորութեան ստեղծուիլը նոյնպէս ենթարկուած է մի շարք պարագաների, ինչպէս ե՛ւ սովորական ան-

1) Տես՝ Պրոֆ. Ն. Կարեկ, — «Դադարներ, հաստատութիւնների և անձնաւորութեան դերը պատմութեան մէջ», Թարգ. Աշ. Գասպարեան, 1910, Վաղարշապատ, եր. 4:

2) Տես՝ Կարլ Լամպրեխտ, — «Նորագոյն պատմագիտութիւն», Թարգմ. Pessimistի, Թիֆլիզ, 1912, եր. 109: Այստեղ պիտի նկատեմ, որ այս, ինչպէս և հետագայ աղբիւրներից ես նրանց թարգմանութիւններից եմ օգտուում, որովհետեւ զբանց բնազդերը, գծրաւաբար, այժմ ձեռքիս տակ չեն գտնուում:

ձանցը: Ամենակարեւոր գերը խաղում են աստ գաստիարակութեան միջոցաւ մեծ մարդուն ներշնչած գաղափարները, որոնք մշտապէս կրկնուելով և զանազան կօմբինացիաներով հանդէս գալով, նրա կեանքի համար վճռական նշանակութիւն են ունենում: «Մեր գործունէութիւնը որոշում է ոչ թէ վազանցուկ մտքերով, որոնք կարծէք թէ հետու կերպով թափանցում են մեր ուղեղի մէջ, այլ մշտական գաղափարներով, որոնք տարբեր կապակցութեան մէջ կրկնոււմ են»: Այդպիսի գաղափարները, որոնք մեզ գործի են մղում, գաստիարակութեան միջոցաւ ստացած գաղափարներն են 1): Սակայն գաստիարակութիւնը պայմանաւորուած է այն հասարակութեան հայեացքներով, որի մէջ ապրում է մեծ մարդը: Եթէ վերջինս գաստիարակուի բոլորովին անկախ հասարակական կեանքում իշխող գաղափարներից, ապա կեանքի մէջ մտնելով, նրա ունեցած հայեացքները կը խորտակուեն շրջապատում իշխող աշխարհայեացքի ազդեցութեան տակ և ոչ մի իրական արդիւնք չեն կարող տալ: «Դաստիարակութիւնը, ասում է Բարտը, թէպէտ և բարտրակա իմաստով կարող է ներշնչել բոլորովին նոր աշխարհայեացք երիտասարդ մեծ մարդուն, սակայն in concreto միայն այն դէպքում կարող է արդիւնքներ տալ, եթէ նրա իդէալները համապատասխանու են հասարակական կարծիքի զօրեղ և աւելի ու աւելի աճող հոսանքին կամ հասարակութեան այն մասի կարծիքին, որին նա կարող է յանձնել սանի հայեացքների տպագայ ամբապնդումը: Դաստիարակութիւնը այս պատճառով չի կարող ներշնչել ամբողջ կեանքի համար գաղափարներ, որոնք միջավայրին բոլորովին օտար են: Նա միայն այն դէպքում կը տայ արդիւնքներ, եթէ կը համաձայնուի զօրեղ չափով արդէն գոյութիւն ունեցող կամ առաջացող և աճող հասարակական շարժման: Դաստիարակութեան միջոցաւ մեծ մարդը իւր մտքերը վերցնում է շրջապատող միջավայրից» 2):

Որ շրջապատի հասարակական միջավայրը զօրեղ կերպով ազ-

1) Տես՝ Պ. Բարտ, — «Ճիւղստփիա պետերի կակ սոցիոլոգիա», Թարգմ. Մոսեյա, 1902, Պետերբուրգ, եր. 192—193:

2) Պ. Բարտ, *ibid.* եր. 193—194:

դում է մեծ անձնաւորութեան կազմաւորման վրայ, դրանով դեռ
հարցը չէ լուծուում: Մենք կարող ենք մի խոշոր պատմական անձ-
նաւորութիւն վերցնել իրրեւ ուսումնասիրութեան առարկայ և վեր-
լուծել: Այդպէս մենք կը դիտենք, որ նրա հոգեկան կառուցուածքի
շատ տարրեր պատկանում է իւր դարաշրջանին, ազգային, պետա-
կան, հասարակական և այլն պայմաններին, որոնց մէջ նա սնել ու
զարգացել է և բնականօրէն կրել է համապատասխան ազդեցութիւն-
ներ: Սակայն այդ բոլոր պայմաններից, արագքին պարագաներից,
ստացած գումարը չէ սպառում այն ամբողջը, ինչ որ իսկապէս մեծ
մարդու էութիւնն է կազմում: Այն ինչ որ մեծ մարդուն մեծ է
դարձնում, դա այն ստեղծագործական ոյժն է, որը Ռանքէի կարծի-
քով, անմիջական յարաբերութեան մէջ է աստուածայինի, այսինքն
ստեղծագործական ոյժի աղբիւրի հետ: Այլ գարաշրջանում, այլ
պայմաններում, անշուշտ այդ ոյժը այլ ձեւակերպութիւն, գունա-
ւորում կը ստանար, այլ երեւոյթների վերաբերեալ կը կիրառուէր,
բայց դարձեալ իբր ստեղծագործող ոյժ հանդէս կը գար: Այս տեսա-
կէտից իրաւամբ նկատուած է, որ «հանճարը յատուկ ստեղծագոր-
ծողն է», «չափից դուրս հոգեկան ուժով» օժտուածը (տես Կ. Լամպ-
րեխա, անդ, եր. 111) և որ այդպիսի հանճարի հանդէս գալու օ-
րինքը անյայտ է 1), այսինքն իրական պատճառական ապացոյցնե-
րով չի կարելի տուեալ հանճարեղ անձի ստեղծուիլը բացատրել:
«Ամեն մարդ, ասում է պրօֆ. Կարէեւը, իւր ազգի և իւր ժամա-
նակի գաւակն է, բայց ամեն մարդ ունի նաեւ որեւէ անհատական
բան, միայն այս անհատական շեղումներն են, որ շարժում են քա-
ղաքակրթութիւնը և հասարակական ձեւերը, իսկ պմենախոշոր շե-
ղումները անմահութեան իրաւունք են տալիս» 2): Եւ այս տեսա-
կէտից օ՛չ մի «էվոլյուցիայի օրէնքի» հիման վրայ չի կարելի բա-
ցատրել, թէ ինչո՞ւ «Յրաւասիայում Միւրարոյից յետոյ հանդէս եկաւ
Ռոբեսպիէրը, իսկ Ռոբեսպիէրից յետոյ Ռոնապարտը» (Կարէեւ,

1) Տես՝ Ի. Դելեւսկիյ, — «Իկոնոմիչեսկիյ մատերիալիզմ ի իս-
տորիա նաուկի», եր. 17:

2) Պրօֆ. Ն. Կարէեւ, *ibid.* եր. 24—25:

անդ, եր. 24): Ուրեմն որոշ պատահականութեան հանգամանք կայ
այս կամ այն խոշոր պատմական անձնաւորութեան հանդէս գալու
մէջ:

Ընդունելով հանգերձ, որ երբեք որոշակի կերպով չի կարելի
հիմնաւորել այս ինչ խոշոր անձնաւորութեան հանդէս գալը, կարելի
է սակայն մատնանշել ընդհանուր պայմաններ, որոնք առհասարակ
նպաստաւոր հող են ստեղծում այդպիսի անձանց առաջ գալու հա-
մար: Պիտի նկատել, որ ընդհանրապէս, մի կողմ թողած բացա-
ռութիւնները, գործի աշխարհում, այդպիսի անձանց հանդիսարեքած
ձեւերէցութիւնը «նոյն հասարակութեան մէջ ծնունդ առնող և հա-
սունացող գաղափարների արտայայտութիւնն է միայն, ձեւերէցու-
թիւնը հասարակութեան առեւալ աստիճանի զարգացման համապա-
տասխանող վիճակի արգասիքն է, վերամշակուած անհատի մտածո-
ղութեամբ, ուստի և պատմական գործօնի դեր չէ կարող կատարել
այնպիսի ձեւերէցութիւն, որը կեանքի հետ ոչինչ ընդհանուր բան
չունի»: Սակայն վերոյիշեալ ձեւերէցութեամբ օժտուած անձը կա-
րող է իւր անհատական ուրոյն յատկութեանց շնորհիւ հասարակու-
թեան մէջ ձեւերէցութեան օժտուած անձը կա-
տարական անձնաւորութիւններ» (Կարէեւ, անդ, եր. 24 և 30) և
ըստ այնմ էլ ուղղութիւն տալ հանրային մտքին: Միմիայն ծաղկ-
ման, խիստ տնտեսական և բարոյական կարգի էպօխաներում, ժո-
ղովուրդներն ունենում են բաւականաչափ ոյժ, որպէսզի ստեղծեն
մեծ մարդկանց և նրանց հայթայթեն բաւականաչափ քանակի հա-
մախոհներ՝ դրած նպատակների իրագործման համար 1):

«Խոշոր անձնաւորութիւնները ներքին խորման զարաշրջան-
ներում են հանդէս գալիս, երբ եղած վիճակին (*status quo*) այսպէս
թէ այնպէս հակամարտ տարրեր են լինում հասարակութեան մէջ.
Խոշոր անձնաւորութեան հանճարեղութիւնն էլ հէնց այն է, որ կա-
րողանայ հասկանալ, թէ ինչպէս համախմբել այդ տարրերը, կան-
խօրօք արուած այս կամ այն նպատակին հասնելու համար և ջլատել

1) Տես՝ Պ. Բուրս, *ibid.* եր. 197:

մէջ: Այստեղ որոշ չափով դեր է խաղում պատահականութիւնը: Պատահականութիւնը նրանուհին է կայանում, որ որո՞ւ մտնեում հանդէս է զարիս մեծ մարդը, որի հանճարի բարձրութիւնը համապատասխանում է թուեալ պարագայներին 1): Աստ ժամանակը ամենակարեւոր գերն է խաղում, յատկապէս գրեութեան և տեխնոլոգիայի մէջ, որովհետեւ միեւնոյն բանը չէ, ասում է Դելեւսկին, թէ վաղ և ուշ հանդէս կը գայ պատահումները կամ կ'երեւայ հանճարը: «Պատկեր է պոթայում, ասում է Մարիւն, սպասելի էր ստեղծել հանրահաշիւը, անալիտիկ երկրաչափութիւնը և զինամիկան: Բայց կարելի է ասել, որ այս երեք գիտութիւնները հիմնուեցին համարեա նրա մահուան հետեւեալ օրը, որովհետեւ այն տաճաներկու գարեբը, որոնք բաժանում են Պատկերի վիճտաբո, Դեկարտից և Գալիլէյից, ներկայացնում են միայն մի երկար զիշեր: Ո՛չ միայն վիճտաբո, Դեկարտը և Գալիլէյը չունէին իրենց տրամադրութեան տակ այլ միջոցներ, բացի Պատկեր ունեցածներից, պլե նոքա գունուում էին նոյնիսկ աւելի սակաւ բարեյաջող միջավայրում» 2): Աստ ուրեմն մենք մի դէպք ունենք, երբ հանճարի պահանջը բաւարարուեց 1200 տարի յետոյ, աւելի նուազ բարեյաջող պարագայներում: Նոյնպիսի արտայայտութիւն ունի Լ. Բէքը, մետաղագործութեան յայտնի հեղինակութիւնը, չազմեքեքայի հնարողի, Ուատտի մասին: «Չպիտի մտածել, որ եթէ Ուատտի չլինէր, ապա մի օւրիշը կ'անէր այն գիւտը: Այսպիսի մակերեսային ենթադրութիւնից կը հրաժարուի իւրաքանչիւր օք, ով իրօք ուսումնասիրում է Ուատտի կեանքը: Հնարուոր էր, որ հարիւր տարի յետոյ կամ էլ աւելի երկարաեւ ժամանակից յետոյ Ուատտի գիւտերը աստիճանաբար լոյս աշխարհ գային: Բայց որ մէկ մարդ կարողացաւ իւր ժամանակին այդ գիւտերն անել այդպիսի կատարելութեամբ, սա մեզ կրաչք է թուում» 3): Ըստ Բէքի, այս գիւտից անգլիական արդիւնաբերու-

1) Տե՛ս Իւ. Դելեւսկի, — «Էկոնոմիկական մատերիալիզմ ի Իստորիա նաուկի», եր. 17:

2) Տե՛ս Իւ. Դելեւսկի, *ibid.* եր. 17:

3) Տե՛ս Իւ. Դելեւսկի, *ibid.* եր. 18:

թիւնը անազին առաւելութիւններ ստացաւ և այդ հանգամանքը այնպէս ճնշիչ կերպով ազդեց ամբողջ ֆրանսական ինդուստրիայի վրայ, որ դա խոշոր գեր խաղաց ֆրանսական յեղափոխութեան առաջացնող պատճառների մէջ (տե՛ս Դելեւսկի, անդ, եր. 18): Այստեղ ուրեմն մենք ականատես ենք լինում, թէ ինչպէս անազին նշանակութիւն ունի, ազդեցութեան տեսակէտից, գիտական աշխարհում, այս կամ այն հանճարի հանդէս գալու ժԱՄԱՆԱԿԸ:

Հայ ազգութեան համար, իբրև մարդկութեան մի օւրոյն հատուածի, դժբախտաբար, զրուած երկրագնդի զանազան մասերում, վճռական նշանակութիւն ունի, խոշոր անհատականութիւնների ստեղծման խնդրում, նրա ազգային հաւաքման և ինքնուրոյն գոյութեան պայմանների կերտման հանգամանքը: Ծնորհիւ այն հանգամանքի, որ նա գորերի ընթացքում զրկուած է եղել անկախ գոյութեան պայմաններից և զանազան պետութիւնների նպատակ է գործել, նրա ականաւոր զաւակներից շատերը, իրենց սակաւագործական թափը հանդէս են բերել օտար ասպարէզներում, բնականօրէն ն'ւ յարմարուել են այդ օտար պայմաններին ու իրենց ամբողջ հարազատութեամբ հանդէս չեն եկած: Անգամ ազգային շրջանակներում գործող հայ անհատը, շնորհիւ հայութեան երեք հաւաքածի բաժանուելուն, հնար չունէր բոլորանուէր, հայութեան բոլոր հատուածների մէջ և նոցա համար ստեղծագործելու: Միմիայն անկախ պետական կազմն է, որ հնար կը տայ հայութեան բոլոր տարազիր մասերին համախմբուելու և մի ամբողջական կեանք ստեղծելու, որի դէպքում միայն հայ անհատականութիւնը, իւր բազմապիտի ընդունակութիւնները, լիակատար կարող է ծաւալել հայ կեանքի զանազան ասպարէզներում, առանց կարիք զգալու սրտն կամ նրան յարմարուելու:

Հայկական հանրապետութեան երկու տարուայ վաղանցուկ ժամանակամիջոցում սկսուած էր մի շարժում, որն այս տեսակէտից վերին աստիճանի յուսադրական էր: Ծնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայ պետականութեան ղեկավարները ազգային պետութիւն էին ստեղծում, պահանջում էր հայ քաղաքացիներից հայ լեզուի և հայ կուլտուրայի անհրաժեշտ իւրացումն հայկական պետութեան պայտօնեայ լինելու համար: Ամենաօտարախօս հայն անգամ ստիպուած

հր հայերէն սովորել և արդէն նկատելի էր այդ օտարացած հայ ազգայնոց մէջ, որոնք Հայաստան էին եկել, ձգտումն մօտիկից ծանօթանալ հայ կուլտուրային, հայի անցեալին: Այլ կերպ, այսինքն չհայանալով, Հայաստանում չէր կարելի սպազայ գտնել: Նոր կեանքի հրամայական պահանջները հայ քաղաքացուն սերտօրէն կայուն էին հայ կրօնաբանութեան, եթէ Թաթարա զէպէրը տեղի չունենային հայ պետութեան կեանքում, ապա մինք մի քանի տարիներէից յետոյ անշուշտ ակտիւտեան կը լինէինք, թէ ինչպէս անկախ պետական կեանքը ազգային անհատականութիւններ ստեղծման և բարգաւաճման է նպաստում: Նոր կեանքի բազմապիսի ճիւղերում: Ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ընդհանրապէս հայ ազգի արդի կոնկրետութեան համապատասխան միայն — մի կողմ թողած բացառութիւնները — նրանից ստեղծուած անհատականութիւնները արժէք կը ներկայացնեն և արդիւնք կը տան: Այս պատճառով էլ չպիտի մեծ ծաւալով, խոշոր կուլտուրոններից ստեղծուած անհատականութեանց օրինակով, մօտենալ մեր իրականութեան մէջ — թէ անցեալում և թէ ներկայում — ստեղծագործող անձնակերպեանց: Այստեղ ամենաստիպիչ պատկերը հայ ինտելիգենտի դիտողութեան համար այն է, որ մեր ազգային անհատականութիւնները, անգամ ամենամանկատ կուլտուրական պայմաններում, յազմահարելով անպատմելի խոչընդոտներ, ջանացել են մարմնացնել եւրոպական քաղաքակրթութեան տարրերը մեր ապարախտ հայրենիքում:

Մեծ մարդը աւելի շատ բան և աւելի կանխօրէն է տեսնում, աւելի խորն է զգում, աւելի ճիշտ է դատում քան մասսան և ամենից լաւ է արթայայտում այն բոլորը, ինչ որ յուզում է հասարակութեան (տես՝ Պ. Բարս, *ibid*, եր. 194): Իւրեւնի նա հասարակական շարժման արագացման մօժէնտ է հանդէս գալիս և գոյութիւն ունեցող ոյժի մէջ յաւելում է մտցնում: Այն երեւոյթները, որոնք իրենց հասունացման համար — որպէսզի մասսայի սեփականութիւն դառնան — երկար ժամանակ են պահանջում, հէնց սկզբից կարող են կանխատեսել մեծ անհատի կողմից և ուրեւնի վերջինս ի վիճակի է համապատասխան կերպով հանրային միտքը կազմակերպել և ուղղութիւն տալ: օրինակ Բահնոփոնը Բրիտոսից շատ առաջ, «ուլիմպիական աստուածների հաւատի լիակատար անկումից հազար

տարի առաջ ժխտում էր նրանց գոյութիւնը»: Նոյնպէս Թալէսը գեոլոգիա վաղ քաղաքացիների քաղաքական գաղափարներն էր քարոզում և «այս գաղափարը աւելի ուշ ժամանակում, արքայան միութեան մէջ իրականացաւ, երբ նոյն գաղափարի նոր քարոզիչներ յայտնուեցին և նրա իրականացման համար աւելի բարեյաջող պայմաններ գտան» (տես՝ Կրօն. Ն. Կարէեւ, *ibid*, եր. 25—26): Գործի շրջանում մեծ մարդը հանդէս է գալիս միաժամանակ իրեն միացնող, որն ուժերի բաժան-բաժան լինելու առաջն առնում է, նըրանց դէպի միակ նպատակն է ուղղում և գրանով ամրապնդում է նրանց նշանակութիւնը (տես՝ Բարս, *ibid*, եր. 197): Մեծ մարդն ամենից վաղ, լաւ և պայծառ է ձեւակերպում հասարակական միտքը, կամ մի բոլորովին նոր գաղափար է ասպարէզ բերում և ամենից վարպետօրէն է կարողանում միացնել հասարակութեան ուժերը շարժման համար, կամ արթայայտում է իւր մէջ հասարակութեան բնական աճամբ առաջացած, հասունացած կարիքները» (տես՝ Կարէեւ, *ibid*, եր. 21 և 22): Այդպիսի անձինք, ունենալով վերին աստիճանի յստակ մտածողութիւն, նպատակադրած բանը իւր բոլոր մանրամասնութեամբ կանխատեսում են և իրենց ուժերի ամբողջ ակտիւութեամբ հանդէս են գալիս դրա իրականացման համար:

Միեւնոյն պատճառով իրողութիւնը կարող է տարբեր կերպաւորումն ստանալ, նայած թէ ղեկավար անձինք զրա ո՞ր տիպի լրագործման են նպաստում և ըստ այնմ հանրային ուժերը շարժում: Օրինակ Գերմանիան, որ քաղաքական միութեան բերուեց, դա վաղուց ըզձացած մի ազգային նպատակ էր և պահանջում էր իւր կատարումը: Բայց որ այդ միութիւնը այն բնոյթը ստացաւ, ինչ Բիսմարկն էր ցանկանում, այդտեղ անպայման, ի միջի այլ պայմանների, խոշոր դեր ունի Բիսմարկի անհատականութիւնը: Իսկ թէ Բիսմարկի ստեղծած Գերմանիոյ համար ինչպիսի հսկայական նշանակութիւն ունեցաւ, ուրեւնի ե՛ւ պատմական գեր խաղաց այն բնոյթը, որ տուել էր նրան Բիսմարկը, դա մի այնպիսի ակնյայտնի ճշմարտութիւն է, որ զրա վրայ կանգ առնելն իսկ աւելորդ է:

Եթէ Գերմանիոյ միութեան տրուէր բոլորովին այլ պետական ձեւ և այլ ոգի, թերեւս մենք այսօր բոլորովին ուրիշ քաղաքական դէպքերի ակտիւտեան լինէինք: Բիսմարկը իւր անհատականութեամբ

արագացրեց Գերմանիոյ միութեան այն ձեւը, որը հանելի էր պրուսական թագաւորական տոն և ըստ այնմ էլ նա կազմակերպեց հանրային ուժը: Այս տեսակէտին մենք հանգիպում ենք նոյնիսկ այնպիսի պատմաբանների մօտ, որոնք առաստարակ արամազիր են մեծ մարդու միջավայրին և դարաշրջանին խոշոր առաւելութիւն վերագրելու. այսպէս G. Monodը ընդունելով հանդերձ, որ մեծ մարդկանցից ոչ մէկը անհրաժեշտութիւն չէ մարդկութեան ընդհանուր ընթացքի համար, աւելացնում է, թէ այդպիսի անձանց յատուկ դերը պիտի նկատել, որպէս մէկը այն պատմական պատճառներից, որոնք կարող են արագացնել կամ դանդաղեցնել մի ճշմոժամ, խստորել մի շարժում, երեւոյթներին մի առանձնայատուկ գոյն տալ 1): Ուրեմն հէնց այս տեսակէտից, պատմութեան մէջ մէկ անգամ տեղի ունեցող դէպքերը որ այս յատուկ ձեւակերպութիւնն են ստացել, կամ այս ժամանակում են տեղի ունեցել, այդպէս անհատները իրենց որոշ դերն ունեն: Իսկապէս ասած հէնց այդ մասնակի նրբութիւնների մէջ են պատմական իրադարձութիւնները հանգէս եկել, որովհետեւ ընդհանրապէս վերցրած և առանց ուրոյն պարագաներով պայմանաւորուած լինելու, ոչ մի պատմական դէպք տեղի չի ունեցել և չի կարող տեղի ունենալ:

Պիտի այստեղ չնչտեղ նաեւ մի հոգեբանական երեւոյթի վրայ, որը զգալի կերպով նպաստում է խոշոր անհատների մասսաների վերայ ունեցած ազդեցութեան հնարաւորութեան: Մարդ արարածը առհասարակ տենչում է սիմվոլների, որոնք իւր ներքին ապրումներին մի առարկայացած (օբժեկտիւացած) ընոյթ են տալիս: Հասարակութիւնները, յատկապէս երբ նրանք տեսնում են իրենց յոյզերը, տենչերը, զաղափարները կենտրոնացած և մարմնացած մի անձնաւորութեան մէջ, աւելի ուժգնորէն են փարում այդ տենչերին և զաղափարներին: Երազափարներն ըստ ինքեան, ասում է Բարաք, տարածման մեծ ոյժ ունեն շնորհիւ նմանուելու հակման, որը յամենայն դէպս ներկայացնում է սօցիալական ոյժ, թէպէտեւ ո՛չ ամենամեծ սօցիալական ոյժը, ինչպէս Տարդն է կարծում: Նմանուե-

1) Ska' De la Méthode dans les sciences, 1910. Paris. Histoire. 402.

լու այս հակումը մեծաւում է, միութեան աւելի հաստատուն միջոց է դառնում, երբ նրան օբժեկտ է ծագայում մեծ մարդը 1): Յատկապէս բարոյական մեծութիւնները, որոնց ամբողջ կեանքը մի ձուլուածք է ներկայացնում, հսկայական նշանակութիւն են ունենում հասարակութեան դաստիարակման համար, քանի որ սովորական, այսպէս ասած, օրից-օր ապրող մարդը, որը հազար ու մի պատահականութեանց է ենթարկւում և դրանցով զեկավարւում, այդպիսի եղակի անձանց հանգիպելով ու խորը զգալով իւր փոքրութիւնը, թւում է թէ այդ անձանց մէջ մարդկութեան զաղափարն է իրականացած տեսնում, որի վերաբերմամբ սակայն հասարակ մակհանացուները մի անկատար կերտուածք են: Իսկ յայտնի է, որ ովքեր իսկապէս խորը զգում են իրենց անկատարութիւնը և այդ պատճառով վշտով համակուած են, մի անկեղծ տենչ ունեն բարձրանալ դէպի կատարնալը:

Մտքի աշխարհում սակայն, որովհետեւ դիտնականը կեանքի առօրեայ ընթացքից անհամեմատ աւելի ազատ է, մեծ մարդը կարող է ոչ միայն զոյւթիւն ունեցածը զարգացնել, այլև նոր տեսութիւններ, սկզբունքներ յայտնագործել, որոնց ներհանքն այն է լինում, որ երեւոյթները մենք մի բաւորովին նոր լոյսի տակ ենք տեսնում և մեր մտաւոր հորիզոնը համապատասխան կերպով ընդարձակւում է: «Իւրաքանչիւր հանճար դիտութեան ապարիզում բաւորովին նոր հարցեր է դնում և նոր միջոցներ գտնում նրանց լուծելու համար» 2): Կեանքի պայմաններն անչուչտ զոգրոններ են տալիս գիտական մտածողութեան. սակայն յաճախ գիտական մտածողութեան արամաբանական ընթացքը, մղուելով մեծ մասամբ մարդու հոգեկան պահանջներից, ներքին իմացական կարիքներից, բարգաւաճուելով ստեղծագործող մեծ գիտունների աշխատանքի արգիւնջներով, իբրեւ հետեւանք է ունենում, բացի մարդու մտաւոր և բարոյական կարիքների բաւարարութիւն տալուց, այլև նրա

1) Պ. Բարո, *ibid.* Կր. 194.

2) Ska' Ի. Ինկուսկիյ, *ibid.* Կր. 18.

Բոլոր այս մարդիկ կարող էին կանգ առնել նաև մի քանի որոշման վրայ, ուրիշները նրանց տեղը լինելով, այլ կերպ կարող էին վարուել, իսկ դրա հետևանքը կը լինէր այն, որ պատմական գէպքերը այլ ընթացք կ'ունենային» 1) :

Պատմականորէն ազդեցիկ լինելու համար անհրաժեշտութիւն չկայ անպատճառ հանճար լինել, օրինակ նոր պատմութեան մէջ, ըստ էտ. Մայերի, դժուար թէ որեւէ մէկը իւր նշանակութեամբ կարողանայ համեմատուել Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Ա.ի հետ, որը չատ հետու էր հանճար լինելուց: «Ամենից աւելի նրա անհատակապէսութիւնն է սերտորէն կապուած Պրուսիոյ թագաւորութեան հիմնաւորման և բարձրացման հետ: Պրուսիոյ և Գերմանիոյ աճման հետ շարունակուեմ է աճել և նրա պատմական ազդեցութիւնը» (անդ, եր. 67): Բւրեմն կարող ենք ասել, որ պատմութեան ընթացքում հանգէս եկող անձնաւորութիւնները ազգել են կամ իրենց խոշոր անհատականութեամբ, ուրիշ խօսքով ասած, ներկայացնելով որակապէս տարբեր յատկութիւններ քան սովորական մասսան ունի, և կամ պարզապէս բերմամբ միայն ի վիճակի են եղել իրերի ընթացքը ղեկավարել և ուրեմն հասարակութեան բախտը այս կամ այն վճռական մօմէնտում տնօրինել:

Բոլոր նոքա, որոնք ենթադրում են, որ առանց պատմական անհատների ազդեցութեան էլ պատմութեան ընթացքը, «որոշ պատահական սայրերութիւններով», բայց «նոյն իմաստով» կ'ընթանար և գրանով ուրեմն ուզում են պատմական անհատակապէսութիւնների դերը նուազեցնել, անշուշտ մի թիւրիմացութեան մէջ են և զա կայանում է պատմութեան առարկայի էութեան պարզ չզիտակցելու մէջ: Լսենք թէ ինչպէս է բնորոշում պատմագիտութեան նըպատակը Գերմանիոյ պատմափրիւսոփայական գրականութեան աւկանաւոր ներկայացուցիչներից մէկը՝ Է. Բերնհայմը. «Պատմագիտութիւնն է մի զիտութիւն, որը ուսումնասիրում է և նկարագրում ժամանակով և տարածականութեամբ որոշուած փաստերը մարդկանց զարգացման, իրենց եղական, ինչպէս նաև տիպիկ և կոլլեկտիւ գործունէութեանց մէջ որպէս սօցիալական էակներ, հոգե-Ֆրիդրիցական

պատճառականութեան կապակցութեան մէջ վերցրած» 1): Ինչպէս նկատելի է այս բանաձեւից, ժամանակը, ի միջի այլոց, որոշակի նշանակութիւն ունի պատմական իրադարձութեանց համար. իսկ մենք ասացինք, որ մեծ անհատները կարող են արագացնող կամ դանդաղեցնող եղանակով ազդել երևոյթների զարգացման, հասունացման ընթացքի վրայ, այնպէս որ բոլորովին անտարբեր մի բան չէ թէ օր. ո՞ր թուականին, Բիսմարկի զօրեղ աջակցութեամբ, առաջ եկաւ Գերմանիոյ միութիւնը, որովհետև վերջինիս ապագայ զարգացումը և դրա հետ կապուած համաւերոպական ու զազութային քաղաքականութիւնը որոշ չափով, ի միջի այլ գործօնների, նաև նրանով է պայմանաւորուած: Մարդկութեան ընդհանուր գոյավիճակներն ու սրանց ընթացքը հասարակագիտութեան նիւթ կարող է դառնալ, մինչդեռ դրանց կոնկրետ արտայայտութիւնները, զանազան ժողովուրդների մօտ և զանազան երկրներում, իրենց բոլոր անհատական ներութիւններով պատմագիտութեան նիւթն է. իսկ այդ կոնկրետ արտայայտման մէջ հէնց անհատները իրենց դերն ունեն:

Անշուշտ պատմական անձնաւորութեանց ազդեցութիւնը սակմանափակուած է: Մենք արդէն նկատեցինք, թէ ինչպիսի նշանակութիւն ունի նրանց կազմակերպման համար հասարակական միջավայրով պայմանաւորուած զաստիարակութիւնը: Անկասկած, ամեն ոք, «ինչ կուլտուրայի ժամանակ էլ որ ապրում է, սրանից կախում ունի. այս մտքով իւր ժամանակի որդի է» և պատմական հանճարն էլ «կուլտուրական ժամանակաշրջանում է ներփակուած և այն ժամանակէն լրիւ ծաղկում, երբ այդ ժամանակաշրջանի զարգացման ուղղութեամբ է գործում» 2): Մեծ մարդիկ ներդրում են անմիջապէս այն հասարակութեան վրայ, որի մէջ ծնուել են և իրենց ժամանակակից վրայ, ուրեմն նրանք չեն կարող վճռական ազդեցութիւն ունենալ ամբողջ մարդկութեան պատմութեան ընթացքի

1) Шу` E. Bernheim, Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 1908. Կր. 9.

2) Шу` Կ. Լամպրեյս, ibid. Կր. 109 և 112:

1) Шу` Գրոմ. էտ. Մայեր, անդ, եր. 65 և 23:

վրայ 1):

Որ մեծ մարդու գործունեությունը պայմանավորուած է ընդհանուր գործօններով, որոնք խոչոր դեր են խաղում պատմութեան մէջ, դա ընդունում է նոյնիսկ մի այնպիսի պատմաբան, ինչպիսին էա. Մայերն է, որը անհատական ազդեցութեան մեծ նշանակութիւն է վերադրում պատմութեան ընթացքի վերաբերմամբ: Նա համարում է Սոկրատեաններին և ճերանց ժամանակակից հետեւողներին» ուսուպիտաներ նրա համար, որ նրանք ճերեւեկայում էին, թէ էլ խառնութիւն, խելք, տաղանդ ունեցող օրէնսդիրը կարող է հիմնական յեղաշրջում առաջացնել համաքաղաքացիների մաքի և կեանքի մէջ»: Մինչդեռ իրօք Տիբերիոս և Ալքրիանոս կայսրները ուժից դուրս եկան «փոխելու պատմական օրհասակն ընթացքը» և վերջն էլ լիակատար յուսահատութեան մէջ ընկան: Նոյնպէս Արդուլա իսլիֆան, նման ձգտումներով տարուած, հասնելով մեծ յաջողութիւնների «վերջ ի վերջոյ այնուամենայնիւ պարտութիւն կրեց, որովհետեւ եւրոպական կուլտուրայի գորութիւնը նրա յարատեւ դիմադրութիւնը ուժասպառ արաւ» 2):

Վերեւում բերած օրինակները ցոյց են աւելիս, որ անհատի ազդեցութեան շրջանակը չի կարող շատ ընդարձակ լինել: Ամենից աւելի բեղմնաւոր է այդ ազդեցութիւնը այն շրջանում, ուր անհատը սնուել, դաստիարակուել է և ուր նա դարերով կուտակուած և սերնդէ սերունդ յաջորդաբար փոխանցուած հարազատ կուլտուրայով է շրջապատուած: Այդ հարազատ շրջանը անշուշտ ազգային կուլտուրայի անկախ միջավայրն է, որի մէջ անհատը ի վիճակի է իւր բոլոր կարողութիւնները, առանց որեւէ սահմանափակման և անտարբար կերպով ծաւալել և շատ աւելի դիւրութեամբ քան օտար մի-

ջավայթում, ուր ստեղծագործողը բազմապիսի արեւաքին խնչընդոտներ պիտի յաղթահարէ, հէնց միմիայն յարմարուելու համար այդ նոր օտար կուլտուրայի պահպանչներին: Խօսքը մասնաւորելով հայ ազգութեան վերաբերմամբ, պիտի աւել, որ եթէ անհատի մեծութիւնը նրա ողջերգական պայմաններումն է հանդէս գալիս, երբ բազմապիսի տազնապնների ենթակայ, նա իւր անհատական կերտուածքը աներբ է պահում, ապա հայ ազգը, որ քանակով փոքրութիւ լինելով, անկարող է եղել իւր բախտը ինքնուրոյն կերպով տնօրթնել և տրուած է եղել աշխարհագրական ամենատնայաստ պայմաններում, արեւմուտքի և արեւելքի դարաւոր պայքարների մէջ աշխատել է իւր ազգային նկարագիրը անխախտ պահել: Այսօր, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայութեան ազգային անկախութեան պայմանները վերին աստիճանի աննպաստ են դասաւորուած և հասկանալի պատճառներով յուսահատութիւն է տիրում հայութեան ապրելի խաւերի մէջ, ամենից աւելի պէտք են ուժեղ կամքով և յստակ մտածողութեամբ օժտուած հայ անհատականութիւններ, որոնք — յատկապէս գործի ասպարիզում — մեր ազգային բոլոր կենսունակ ուժերը համախմբեն և ուղղեն դէպի անկախ հայ հայրենիքի զաղափարի իրագործումը:

(Վերջ)

1) Տես՝ Պրօֆ. Ն. Կարեւել, *ibid.* եր. 28:

2) Տես՝ Պրօֆ. Է. Մայիք, *ibid.* եր. 68, 69: Տես՝ նոյն տեղում, Օգոստոս կայսեր հոովմ. պետութեան տուած կազմակերպութեան մէջ նրա ունեցած անհատական նշանակութիւնը եր. 67—68: Տես այս տեսակէտից վազաբխանների մասին արտայայտուածը, անդ, եր. 69—70:

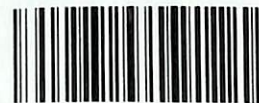
ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Խնդրուով է ընթերցողից նախքան ընթերցումը, ուղղել նե-
տեւեալ ամենակարեւոր վրիպակները.

Երես	Տող	Վերեւից	ՊԻՏԻ ԼԻՆԻ
		<i>Redm</i>	<i>Reden</i>
» 6	» 12	» զգացական	զգայական
» 9	» 20	» տեղի	տեղի
» 14	» 17	» իր էական	իրեական
» 22	» 17	» բոլոր դէմքերի	խոսքի դէմքերի
» 27	» 4	ցածից <i>Pybel</i>	<i>Sybel</i>
» 29	» 8	» Շաէկոլսկայա	Շաէկոլսկայա
» 32	» 19	վերեւից պետերը	գետերը
» 34	» 4	» ժառանգականութեան	ուսուցական
			ժառանգականութեան
» 35	» 6	» գաղափարի մէջ	ազգութեան գաղափարի մէջ
» 36	» 8	ցածից <i>historische Ceriften</i>	<i>historische Schriften</i>
» 37	» 14	վերեւից այստեղ դեռ	այստեղ էլ
» 40	» 19	ցածից պաշտպանել	պարզաբանել
» 52	» 5	վերեւից <i>Lebensordnung</i>	<i>Lebensordnung</i>
» 57	» 3	» <i>teñfiseus</i>	<i>teñtiscus</i>
» 58	» 3	» տնկրատեչա	տնկարեչ
» 66	» 4	ցածից Ֆիլոսոֆիա պէտորիի	Ֆիլոսոֆիա խոսքիի
» 67	» 9	վերեւից տիպի	տիպ տեղի
» 67	» 11	ցածից համեմատելու	համեմատելու
» 68	» 4	» Գ. Կուպով	Գ. Կուկով
» 69	» 8	» աշխատանքները	աշխատանքները
» 73	» 1	վերեւից լայնատուութեամբ	ձայնատուութեամբ
» 81	» 13	ցածից երբեմն	ուրեմն
» 84	» 16	վերեւից կրօնին	կրօնուն
» 101	» 5	ցածից նախատեսութիւն	նիստ նախատեսութիւն
» 102	» 5	վերեւից ընդունելութիւն	ընդունելութիւն գտնելու
» 112	» 7	ցածից ի հաշիւ միլիոններ	ի հաշիւ միլիոններ
» 116	» 14	վերեւից նպատակ է	նպատակ է
» 119	» 12	ցածից ներհանքն	ներհանքն

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0195431

ԳԻՆ 5 Ե.Դ.
